

Stjepan Radić: progoni, suđenja i ubojstvo 1919.-1928. godine

Bosiljka Janjatović

U Kraljevstvu (Kraljevini) SHS karadorđevićevski je velikosrpski režim progonio hrvatsku političku oporbu. Među prvima je na udaru bio Stjepan Radić, čelnik najjače hrvatske političke organizacije - Hrvatske (pučke) (republikanske) seljačke stranke: on je bio pod stalnom prismotrom režima, zatvaran, podvrgnut sudskim istragama, suđenju, da bi na kraju bio ubijen u državnoj skupštini u Beogradu.

Od samog početka Kraljevstva SHS vladajući je režim s posebnom pozornošću pratio svaku ili gotovo svaku akciju Stjepana Radića i njegove Hrvatske pučke (HPSS), odnosno republikanske (HRSS) seljačke stranke (HSS). Kao što je poznato, S. Radić i njegova stranka su ubrzo nakon stvaranja Kraljevstva SHS, a zatim i u vrijeme Kraljevine SHS, kako se država počela nazivati nakon Vidovdanskog ustava, sve do Radićeve smrti u ljeto 1928. godine, postali i ostali najjači i glavni oponenti karadorđevićevskoj monarhiji i beogradskom, velikosrpskom režimu u cijeloj državi, a navlastito u Hrvatskoj. U svojim zahtjevima za autonomnošću i samosvojnošću Hrvatske i Hrvata imali su podršku najvećega dijela hrvatskog naroda, pa su po tome predstavljali snažna i legitimna protivnika uspostavljenom i nakon Vidovdanskog ustava lipnja 1921. godine učvršćenom poretku centralizma i unitarizma. Štoviše, izborni rezultati već 1923. godine dalje pokazivali su da Radić i H(P)(R)SS dobivaju sve više utjecaja i izvan Hrvatske, u Bosni i Hercegovini, ali i u Sloveniji, te samoj Srbiji. Zato su Radić i njegova stranka bili izloženi stalnim progonima i kaznama: nastojalo ih se onemogućiti ne samo pravnim, nego i nezakonitim mjerama i postupcima.¹

I.

Po prvi put u Kraljevstvu SHS Radić je uhićen oko 10 sati na večer 25. ožujka 1919. godine u svom stanu u Zagrebu, na osnovu naloga iz Beograda, najvjerojatnije potpisanog od tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribičevića.² Opirao se uhićenju. Na silu je odveden u policijski pritvor u Pet-

¹ Usp. o tome J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, knj. 2, Zagreb 1938. i 1990.; R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942. i 1992. Vidi i B. Janjatović, *Progoni triju političkih grupacija u Hrvatskoj (1918-1921)*, *Historijski zbornik* 14/1992, 89. - 104.

² U to je vrijeme S. Pribičević bio zadržan unitarist i centralist i jedan od glavnih zagovornika i inicijatora izgradnje karadorđevićevskoga centralističkoga unutarnjeg ustrojstva Kraljevstva SHS. Usp. o njemu Matković, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972.; isti, S. Pribičević, Zagreb 1996.; Boban, Svetozar Pribičević u opoziciji (1928.-1936.), Zagreb 1973.; S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb 1990.

rinjskoj ulici. Odmah je izvršena i premetačina njegova stana i knjižare u Jurišićevoj ulici. Prilikom premetačine pronađeni su brojni spisi o djelatnosti i organizacionim pitanjima HPSS-a.³ Iz policijskog zatvora odveden je u uze Sudbenog stola u obližnjoj zgradi, ali i dalje kao redarstveni pritvorenik, što znači bez formulirane optužbe. Saslušan je tek 22. svibnja 1919. godine, s tim što ni tada nije službeno saznao razloge uhićenja i postupka protiv sebe. Nisu to mogli saznati niti njegovi eventualni odvjetnici, jer vlasti nisu dopustile da se imenuju službeni branitelji, budući da istraga nije bila otvorena. Po tome je bilo već i tada očito da se radi o nezakonskom postupku, tj. o svojevrsnom političkom obračunu režima s politikom i djelatnošću S. Radića.

S. Radić je cijelo vrijeme u zatvoru bio smješten u samicu zato da ne dođe u vezu s drugim uhićenjima, a i zato da ga se tako i bez istrage i suđenja kazni.⁴ Trpio je usto i razna maltretiranja, od zabrane razgovora s drugim uhićenjima, pa i stražarima, odnosno čuvarima u zatvoru, boravka u prostorijama bez svijeća ili petrolejske svjetiljke (u to vrijeme u zatvoru u Petrinjskoj ulici nije bilo električne rasvjete), sve do zapljene olovke ili papira, pretresa osobnih stvari ili hrane koju mu je obitelj svakodnevno nosila u zatvor.⁵ Takav postupak spram Radića odredio je izravno S. Pribićević, koji je brzojavom upućenim 30. ožujka tražio od bana dr. I. Palečeka da se obrati pozornost “na celokupno njegovo držanje u pritvoru”.⁶ Usto je Pribićević zahtijevao da “stražari budu vrlo pouzdani ljudi jedno zato, da ne bi uspeo da pobjegne, a drugo zato da ne bi Radić preko njih održavao veze sa neprijateljem”.⁷

Radićev položaj u zatvoru nije bitno izmijenila niti predstava dr. Vladka Mačeka, potpredsjednika HPSS-a, tada također pritvorenika, upućena banu Palečeku u lipnju 1919. godine. Maček je tražio formuliranje optužbi i

³ Među tim spisima, kako se to može zaključiti iz izvještaja Kraljevskog redarstvenog povjereništva za Zagreb br. 15523 od 2. IV 1919. upućenog Predsjedništvu Zemaljske vlade, za vlasti su osobito bili značajni neki spisi. Među prvima, nekoliko araha potpisanih i praznih “koji su određeni za mirovni kongres u Parizu, a u kojima se traži zasebna hrvatska konstituenta i zasebna hrvatska republika”. Ustanovljeno je da su na potpisanim arcima bili potpisi seljaka iz Laduča, Nove Rače, Trstenika i Oriovca, ali većinom potpisani “jednom rukom” (tj. istom rukom). Usto je na tim arcima navedeno mnogo istih prezimena, pa su ona samo označena znakom ‘ ‘ , što je policajcima bio razlog da posumnaju u “istinitost tih potpisa”. Po mišljenju policije bili su važni i spisi koji su se odnosili na rad pojedinih organizacija HPSS-a, odnosno na sadržaje njihovih sastanaka, točnije govore kako pojedinih članova vodstva stranke, a osobito S. Radića, tako i drugih nazočnih tih sastanaka. U toj grupi spisa isticao se opsežan izvještaj o zasjedanju Glavnog odbora HPSS-a od 1. do 3. veljače 1919. u Zagrebu, kao i opsežni stenografski zapisnik izvanredne glavne skupštine stranke održane u to vrijeme. No, među materijalima nisu pronađeni spisi koji bi se izravno odnosili na političku djelatnost S. Radića. Sve je to materijale 7. travnja 1919. u ime državnog odvjetništva preuzeo Franjo Urbany, koji je sljedeće godine postao državni odvjetnik u Zagrebu. Kasnije je dio tih spisa (npr. spomenuti zapisnik izvanredne glavne skupštine HPSS-a) iskorišten u sudskom procesu protiv Radića kolovoza 1920. o kojem će kasnije biti riječi. Svi su spisi pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu (dalje:HDA), Predsjedništvo Zemaljske vlade (dalje:PRZV), 6 - 14 508/1919; Sudbeni stol Zagreb (dalje:SSZ), Stjepan Radić, kut. 3.). F. Urbany je bio Radićev sudrug u spaljivanju mađarske zastave listopada 1895. u Zagrebu. (Na i. mj. SSZ, Kz 14581/ 1091-95/1895.).

⁴ U zatvoru su se već nalazili prvaci Hrvatske stranke prava - dr. Vladimir Prebeg, odvjetnik iz Zagreba i predsjednik poslovnog odbora stranke, dr. Josip Pazman, profesor Bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, te dr. Milan Kovačević, liječnik i književnik. Hrvatska stranka prava se javno ogradila od načina stvaranja Kraljevstva SHS i o tome je izvijestila domaću te pokušala informirati i svjetsku političku javnost. (B. Janjatović, Progona, n. dj. gdje je navedena i druga literatura)

⁵ O uvjetima Radićeva zatvora pisala je i štampa, pa je Zemaljska vlada odredila posebnu komisiju da ispita te uvjete. Tročlana komisija, u kojoj su bila dvojica liječnika, 13. studenog 1919. ustanovila je da je soba u kojoj je Radić smješten čista i zračna i da u njoj može boraviti više osoba. Ipak je priznala da za Radićev slabiji vid nije dosta osvijetljena, pa je predložila da se blizu prozora uredi mjesto na kojem bi on mogao čitati, a također i da mu se omogući više kretanja na zraku. O nalazu te komisije vlada je obavijestila novine, a također i S. Pribićevića u vezi sa zahtjevom dr. Janka Šimraka koji je potkraj siječnja 1920. tražio da se Radić pusti iz zatvora. (HDA, PRZV, 6 - 14 508/1919).

⁶ Dr. Ivan Paleček, vukovarski odvjetnik, bio je osoba povjerenja S. Pribićevića i regenta Aleksandra. Postavljen je za hrvatskog bana u siječnju 1919. i na toj se dužnosti zadržao do prosinca 1919.

⁷ HDA, PRZV , 6 - 14 508/1919. Istog dana je Pribićeviću u ime Palečeka odgovoreno da su poduzete “usmenim nalozima dovoljne mjere”. U posebnom brzojavu istog dana (sačuvan je njegov koncept na njemačkom i na hrvatskom jeziku), naglašeno je da se o svemu brine podban (bio je to dr. Bošnjak) koji je već poduzeo niz mjera kako bi se osigurao red i mir, pa je pozvano i 150 oružnika iz Beograda, koji su stigli oko 5 sati u jutro. Javljeno je također da se očekuje “Danas jak pridolazak seljaštva iz okolice” te da su dr. Maček i J. Predavec kao deputacija “molili za puštanje Radića na slobodu, jer da je seljaštvo uzrujano”. Usto je dodano da je održana skupština HPSS-a koja je prošla u redu i miru.

ublažavanje zatvorskog režima za Radića i druge uhićene političare, kako za članove vodstva HPSS-a, tako i za članove Hrvatske stranke prava.⁸ No, organi vlasti su se na tu predstavku jednostavno oglušili, čak se i ne opravdavajući.⁹

Razlozi Radićevu uhićenju bili su politički. Posvjedočuje to niz podataka. U tom pogledu osobito je instruktivan povjerljivi spis Predsjedništva Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju br. 51 Res od 14. travnja 1919. upućen državnom nadodvjetništvu u kojem se traži da ono ispita skupljene materijale protiv Radića.¹⁰ Državno je nadodvjetništvo predalo slučaj državnom odvjetništvu u Zagrebu čelnik kojega je bio dr. Viktor Aleksander.¹¹ V. Aleksander se u to vrijeme nalazio u Beču na službenom putu, pa nije odmah mogao odgovoriti zahtjevu. Kad se vratio otišao je na razgovor banu; tom ga je prigodom izvjestio kako smatra da su dokazi protiv Radića pravno nedovoljno utemeljeni i kako se na temelju poslanih spisa ne bi mogla voditi sudska rasprava. Nakon tog razgovora spomenuti spisi poslani su na daljnji postupak zagrebačkom redarstvu, a ono cijelu 1919. godinu nije više izvješćivalo o svojoj istrazi.¹² Da se radilo o političkom obračunu posvjedočuje i zahtjev S. Pribičevića upućen Predsjedništvu Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju početkom lipnja 1919. za pribavljanje dokumenata o austrofilskom Radićevu ponašanju, kao i to što je odmah u Zagreb poslao i jednog žandara da osobno preuzme te spise.¹³

Karadorđevićevskom je režimu smetala djelatnost HPSS-a, tj. Radićevo odbijanje monarhije i načina stvaranja države 1. prosinca 1918. Osobito je režimu smetala tzv. Radićeva inozemna akcija - organiziranje potpisivanja memoranduma upućenog svjetskoj javnosti i mirovnoj konferenciji u Parizu o položaju Hrvatske i hrvatskog naroda u Kraljevstvu SHS. Tu su akciju organizirali, bez sumnje na Radićevu inicijativu i uz njegovu privolu, članovi najužeg vodstva HPSS-a - potpredsjednici dr. Vladko Maček i Josip Predavec u suradnji s dr. Lujom

⁸ Predstavka je objavljena u: Krizman, Korespondencija Stjepana Radića, Zagreb 1973., knj. II. (1919.-1928.), 199./200. U vrijeme podnošenja predstavke u pritvoru su uz Radića bili i V. Maček, dr. Lujo Kežman, a pod prismotrom je bio Josip Predavec. Vidi o tome: B. Janjatović, Progona, n. dj.

⁹ Oglušili su se i na druge zahtjeve za oslobađanjem Radića. Tako i kad su protiv uhićenja S. Radića u Zagrebu 2. travnja 1919. prosvjedovali brojni seljaci predvođeni dr. Ivanom Pernarom, jednim od članova vodstva stranke. Ti su seljaci ustrojili povorku na Šajmištu i odatle su pošli na Markov trg; poslali su posebno izaslanstvo banu "da ishodi" Radićevo oslobađanje iz pritvora. Vlog toga je Pernar pritvoren i predan također u uze Sudbenog stola gdje se nalazio Radić. (HDA, grupa VI, inv. br. 89, dopis Predsjedničkog ureda redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu br. 8668 Prs od 28. XI. 1924. upućen Ministarstvu pravde u Beograd u povodu istrage protiv Pernara). Usto, ban T. Tomljenović naredio je da se poduzmu stroge mjere protiv svih koji su tražili Radićevo oslobađanje. (Povijesni arhiv grada Zagreba /dalje: PAZ/, fond Obitelj Radić, svežanj R 24/1919. Radić Stjepan izvide).

¹⁰ PAZ, fond Obitelj Radić, svežanj R 24/ 1919. Radić Stjepan izvide. Danas ti materijali nisu dostupni ili nisu sačuvani, ali kako je njihov sadržaj naveden u tom spisu znamo da se radilo o: 1. poslanici od 27. veljače 1919. dr. V. Prebega i dr. Josipa Pamana upućenoj državnom vijeću Kraljevstva SHS i Međunarodnoj konferenciji u Parizu, 2. ovjerenom prijepisu notice "Protestations croats", koja je objavljena u listu "Le temps" u Parizu 16. III. 1919., 3. o podnesku Komande IV. armijske oblasti u Zagrebu od 5. III. 1919. br. Pov 291 primljenom u Zemaljskoj vladi 6. IV. 1919. pod br. 54 Res; podnesak se odnosio na dolazak talijanskih oficira koji su prema izvješću Radivoja Kovačevića čekali S. Radića na željezničkoj postaji u Bakru, 4. o izvornu zapisniku od 28. III. 1919. br. 14641 s izjavom Svetozara Bogdanova o traženju talijanskih oficira da nadu S. Radića na željezničkoj postaji 26. III. 1919. u Bakru, 5. o izvještaju upravitelja redarstvenog povjereništva u Zagrebu dr. Augusta Mišetića primijenog 21. III. 1919. pod br. 53 Res da je vjerojatno S. Radić bio 19. III. 1919. u Rijeci u guvernerovoj palači. 6. o izvještaju policijskog ravnateljstva u Ljubljani br. 483/1 Pr od 24. III. 1919. o boravku S. Radića u Ljubljani dana 17. III. 1919., 7. o jednom primjerku tiskanice s naslovom "Mirovnom kongresu u Parizu, na ruke predsjednika Wilsona", 8. o protokolu od 2. IV. 1919. o preslušavanju Mate Ušljeverka o Radićevu boravku u Rijeci i 9. o ovjerenom prijepisu na francuskom jeziku s hrvatskim prijevodom Radićeva dopisa francuskoj vojnoj misiji u Zagrebu za list "Times" u Londonu.

¹¹ Zanimljivo je napomenuti da je on bio državni odvjetnik u Osijeku 1912. V. Aleksander je podigao optužnicu protiv Radića u veljači 1912. i pokrenuo sudski proces zbog Radićeva sukoba s kotarskim predstojnikom iz Zupanje Jankom Sokolićem. Protiv Radića je tada u dva navrata vođen sudski proces i on je tada bio osuđen ukupno na 6 mjeseci strogog zatvora. (HDA, SSZ, Stjepan Radić, kut. 1.).

¹² PAZ, fond Obitelj Radić, svežanj R 24/1919., koncept dopisa državnog nadodvjetnika (sada je to bio dr. V. Aleksander) Pov 26/2 od 26. II. 1920. upućen dr. Matku Laginji.

¹³ HDA, PRZV, 6 - 14, 508/1919. Brozjav S. Pribičevića br. 4224 od 3. VI. 1919. Po spise je Pribičević poslao žandara Vičentija M. Vičentijevića s izričitom zadaćom da ih osobno preuzme. Predsjedništvo Zemaljske vlade je u Beograd uputilo tri primjerka brošure "S. Radić od početka rata i sada" u kojoj su bili otisnuti Radićeva himna Habsburgovcima kao i izvaci više članaka iz lista "Dom", te neki prijevodi Radićevih spisa predanih francuskoj vojnoj misiji, kojoj pokazuju, kako je navedeno u brzjavi upućenom u Beograd, da je Radić namjeravao postati predsjednikom republike.

Kežmanom. HPSS je uspjela skupiti oko 150.000 potpisa hrvatskih seljaka i drugih hrvatskih građana i s tim argumentom željela je upoznati međunarodne političke čimbenike. O neravnopravnom položaju Hrvatske i Hrvata u Kraljevstvu SHS čelnici HPSS-a su navlastito htjeli izvijestiti američkog predsjednika Wilsona, koji je tada nanovo afirmirao načelo samoopredjeljenja naroda; uz njega bi bili obavijestili i sudionike spomenute mirovne konferencije, na kojoj se odlučivalo o daljnjoj sudbini Europe, a posebno malih naroda.

No, akcija je otkrivena, pa je najuže vodstvo HPSS-a, tj. V. Maček, J. Predavec i L. Kežman potkraj svibnja i početkom lipnja 1919. uhićeno i odvedeno u zatvor, gdje se već nalazio Radić.¹⁴ S. Radiću, kao i spomenutim članovima vodstva HPSS-a, koji su više nego Radić bili odgovorni za provedbu te akcije, to je tijekom pritvora ubrojeno u otežavajuće okolnosti, bez obzira na to što su i oni držani u zatvoru bez pokretanja istrage.¹⁵

Razlozi Radićevo uhićenju nisu bili pravno utemeljeni. HPSS-ovska djelatnost, pa i Radićevo odbijanje monarhije i načina ujedinjenja, bili su verbalni prosvjedi, iskazivali su političko gledište i spadali su u političku djelatnost. Kako je u Kraljevstvu SHS bilo formalno dopušteno višestranačje, trebala je biti slobodna i politička djelatnost. No, za karadorđevićevski režim pravna neutemeljenost nije bila osobita prepreka. Kraljevstvom (Kraljevinom) SHS upravljali su beogradska centralna vlada i regent, odnosno od ljeta 1921. godine kralj Aleksandar I. Karadorđević uredbama i naredbama, "ukazima", bez izglasavanja ili potvrde u državnim skupštinama, najprije u Privremenomu narodnom predstavništvu, a zatim u Konstituantu.¹⁶

Zato je Radić ostao u zatvoru sve do 27. veljače 1920. godine, najduže od svih zatvorenih članova vodstva HPSS-a (Predavec je bio u zatvoru tri mjeseca, a Maček i Kežman oko sedam mjeseci).¹⁷ Radić je pušten na intervenciju novoga hrvatskog bana dr. Matka Laginje, a protiv volje regenta Aleksandra Karadorđevića i beogradske vlade.¹⁸ Možda je na tu odluku utjecalo mišljenje tadašnjega državnog nadodvjetnika dr. Viktora Aleksandra, koji mu je na izričit nalog u dopisu upućenom 26. veljače 1920. opisao tijek poslova u istrazi protiv Radića i iznio argumente protiv pokretanja sudske rasprave. Naglasio je da su dokazi protiv Radića pravno slabi, da se radi o političkim pitanjima, te da Radić kao zastupnik u Hrvatskom saboru ima imunitet.¹⁹ No, dok je ban Laginja prihvaćao takve argumente, beogradskeoj vladi se oni nisu sviđali, pa je pos-

¹⁴ Maček i Kežman su nakon uhićenja bili predani vojnom sudu, a zatim Sudbenom stolu u Zagrebu. Predavec je uhićen u Ljubljani i odveden u zatvor u Mariboru, a zatim je interniran u Dugom selu, gdje je i inače živio.

¹⁵ B. Janjatović, Progoni, n. dj. Tijekom Radićevo boravka u zatvoru Sudbenog stola, koji je bio u centru grada, vlasti su stalno popunjavale materijale protiv njega. Tako su 24. srpnja 1919. dobili od svog pouzdanika N. V. iz Sušaka prijepise HPSS-ovskih spisa, izvornika na talijanskom jeziku. Bili su to letak HPSS-a od 1. ožujka 1919. i zahtjev od 8. ožujka iste godine za uspostavu seljačke republike. Taj N. V. dobio je te materijale od poručnika Buricha, zaposlenog u Izvidničko-političkom uredu talijanske okupacione vlasti u Rijeci, a on ih je dobio od radićevaca. U Zagrebu, vjerojatno na policiji, ti su materijali prevedeni na hrvatski jezik. (HDA, PRZV, 6 - 14 508/1919. Materijali su sačuvani u spisu).

¹⁶ O tome svjedoči i uhićenje te postupak spram Joze Fattorinija, odvjetnika i Lava Majera, knjigovode, obojice iz Gline koji su uhićeni u ljeto 1919. i držani nekoliko mjeseci u zatvoru. (HDA, PRZV 6 - 14 3874 - 3609 - 10932/1919.). Bilo je uhićenja i držanja u zatvoru i drugih dužnosnika ili članova HPSS-a. Valja istaknuti da su tijekom rujna 1919. bile uhićene i zadržane petanestak dana u zatvoru Radićevo supruga Marija i kćerka Mira. Vidi opširnije u: B. Janjatović, Progoni, n. dj.

¹⁷ Početkom siječnja 1920. Marija Radić uputila je molbu banu da pusti Radića, ali nije dobila odgovor. (HDA, PRZV, 6 - 14 508/1929. Ta je molba sačuvana u spisima o djelatnosti dr. Đure Basarićeka, a ima nadnevak 5. I. 1920.).

¹⁸ Dr. Matko Laginja, istaknuti istarski političar potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, bio je hrvatskim banom, kao lider Hrvatske zajednice, od 22. veljače do 11. prosinca 1920. godine. O njegovu banovanju usp. Matković, Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji, Istorija XX veka, zbornik radova, V./1963., str. 44. i dalje. Vidi i: B. Janjatović, Izvještaj bana Matka Laginje o pobuni seljaka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u rujnu 1920. godine, Časopis za suvremenu povijest, 1/1992, 257-293. O Laginji kao političaru i književniku vidi Laginja, Književna djela i rasprave, Pula - Rijeka 1983, (Mirjana i Petar Strčić, Matko Laginja, 7-29., gdje je spomenuta i druga relevantna literatura).

¹⁹ Vidi bilj. 12 i tekst uz nju. U to vrijeme Hrvatski sabor nije više zasjedao, ali još nije bio raspušten. To će se dogoditi tek potkraj 1920. Vidi: B. Janjatović, Karadorđevićeva, n. dj.

redstvom podbana dr. Franka Potočnjaka poduzela određene mjere kako bi se Radić opet našao u zatvoru. Organi vlasti, osobito policija, počeli su grozničavo tražiti povode za novo Radićevo uhićenje. Ubrzo su ih i našli.

II.

Odmah nakon izlaska iz gotovo jednogodišnjeg zatvora S. Radić je razvio živu političku djelatnost održavši nekoliko masovno posjećenih stranačkih skupština u Zagrebu (u Vrapču, tadašnjem selu pokraj Zagreba, govorio je 29. veljače, a u samom Zagrebu 7. ožujka 1920.). Te su skupštine bile pod strogom paskom raznih organa vlasti i izazvale su medijsku pozornost.²⁰ Bilo je samo pitanje vremena i zgodne prigode kad će Radić opet biti uhićen.

Nakon skupštine održane u Galdovu (21. ožujka 1920.), na kojoj je ponovio svoje nezadovoljstvo načinom nastanka Kraljevstva SHS i neravnopravnim položajem Hrvatske i hrvatskog naroda u toj državi, Radić je opet uhićen. Bilo je to 22. ožujka 1920. godine, a uhićenje je izvršeno u Zagrebu, kamo se Radić vratio nakon održane skupštine. Nalog za uhićenje izdao je dr. Franko Potočnjak, osoba povjerenja regenta Aleksandra i njegova ministra S. Pribičevića.²¹ Razlog za uhićenje pronađen je u izvješću sisačkoga kotarskog predstojnika te čelnika tamošnje policije o tijeku skupštine i sadržaju izrečenih govora.²² To je izvješće dostavljeno u Zagreb, Predsjedništvu Zemaljske vlade odnosno Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju, kad se Radić već nalazio u Zagrebu, gotovo cijeli dan nakon održane skupštine.²³ Uhićenje je izvršeno u 16 sati u Radićevoj knjižari u Jurišićevoj ulici. I sada se Radić opirao uhićenju, pa je zagrebačka policija upotrijebila silu i odvela ga u zatvor u Petrinjskoj ulici.²⁴

Ovaj je put zatvor za Radića bio nešto drugačiji nego godinu dana ranije. Radić je u zatvor smješten kao istražnik, što je značilo da će protiv njega biti

²⁰ U povodu skupštine u Vrapču Komanda Četvrtje armijske oblasti sa sjedištem u Zagrebu (dopis br. 7067 od 5. III. 1920.) zatražila je od bana dr. Laginje da ispita što je sve Radić govorio, jer je list "Riječ SHS", koji je bio pod Pribičevićevim utjecajem, napisao da je Radić tada govorio protiv države. O toj je skupštini izvijestio spomenutu Komandu i Štab IV. žandarmerijske brigade (br. 558 od 5. III. 1920.), a na temelju prijave žandarske postaje u Vrapču (br. 250 od 2. III. 1920.). U toj je prijavi istaknuto da je Radić održao skupštinu bez dopuštenja i bez prijave vlastima, da je davao protudržavne izjave; najavljena je prijava protiv Radića državnom odvjetništvu. Štab IV. žandarmerijske brigade izvijestio je o tomu i Povjereništvu za unutarnje poslove Pokrajinske uprave, a Komanda IV. armijske oblasti ponovila je svoj zahtjev 12. ožujka 1920. (dopis br. 7218). Na to je Predsjedništvo Pokrajinske uprave odgovorilo da je cijeli slučaj ustupljen sudskim vlastima "na hitno uredovanje". Usto, Predsjedništvo Pokrajinske uprave pisalo je 16. III. 1920. Kraljevskom državnom nadodvjetništvu da je u listu "Nova istina", glasilo desnice u Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije, objavljen članak o Radićevoj skupštini u Zagrebu i da je tada Radić napao Srbiju i Srbe, pa je zatražilo da se slučaj ispita. Međutim, zagrebačka je policija u svom izvješću Predsjedništvu Zemaljske vlade, odnosno Pokrajinske uprave (br. 162 res od 23. IV. 1920.) izričito naglasila, da taj prikaz Radićevih riječi u "Novoj istini" nije istinit. (HDA, PRZV, 6 - 14 508/1919.). O skupštinama u Vrapču i Zagrebu izvijestili su državno odvjetništvo i više upravne forume kotarska oblast u Zagrebu, odnosno zagrebačko redarstvo, a ti su spisi kasnije uvršteni u spomenuti sudski proces protiv Radića, pa su pozvani i svjedoci koji su govorili o tijeku tih skupština. (HDA, SSZ, Stjepan Radić, kut. 1.).

²¹ U HDA, PRZV 6 - 14 508/1919. (u spisima o Đ. Basaričeku) sačuvan je koncept brzojava dr. F. Potočnjaka upućenog 22. ožujka 1920. ministru Trifkoviću; u tom je brzojavu naglašeno da je Radić na skupštini u Galdovu govorio protiv države i da je državno odvjetništvo odredilo da ga se uhititi i preda sudu "radi zločinstva proti otečestvu" (§ 87a Krivičnog zakona). Izvijesheno je ujedno da je uhićenje provedeno "neopaženo" i da je Radić odveden u zue Sudbenog stola. Dodano je da nije mogao biti uhićen u Galdovu, odnosno Sisku "radi velikog broja naroda".

²² Bio je to Franjo Srčan. On je bio kotarski predstojnik u Sisku još u vrijeme Austro-ugarske Monarhije. (Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1918., Zagreb 1918., str. 24., B. Krizman, Korespondencija, 536., 537., 542.). Srčan je na skupštinu u Galdovu poslao Jakoba Fanceva, kotarskog pristava, izvješće kojeg je bilo temelj Srčanova izvještaja protiv Radića; F. Srčan se uputio u Zagreb 22. III. 1920. kako je to iznio u svojem demantiju članka u "Slobodnom domu" u kojem je nazvan "lažitorbom". (HDA, PRZV, 6 - 14 508/1919.).

²³ U tijeku sudskog procesa pitanje osnovanosti uhićenja i prihvaćanja Srčanova izvješća, koje je po njegovu priznanju na sudu prepisano u Zagrebu 22. III. i odmah dano na uvid Potočnjaku, postavila je obrana. Naime, radilo se o tome da je još po austrogarskim zakonima i poslovniku Hrvatskog sabora uhićenje narodnog zastupnika bilo valjano samo ako je isti uhvaćen na djelu. Obrana Radićeva je ukazivala da je on uhićen 28 sati nakon održane skupštine i 50 kilometara dalje od mjesta njezina održavanja, ali to dakako za istražnog suca kao i suce Sudbenog stola u Zagrebu nije uopće bio argument. (HDA, SSZ, Stjepan Radić).

²⁴ B. Janjatović, Progoni, n. dj.

podignuta optužnica. U tijeku te godine dana i na Hrvatsku je protegnut srbijanski krivični zakon, a došlo je i do promjena i u sastavu sudova postavljanjem novih sudaca i činovnika, režimskih poslušnika; općenito je nizom uredbi i naredbi učvršćen centralizam, pa više nije trebalo tražiti posebnih izlika da se podigne optužnica protiv političkih protivnika.²⁵

Ipak, valja reći da je potkraj sudske istrage, a Radić je stalno bio u zatvoru Sudbenog stola pod sličnim uvjetima kao i 1919., na usmeni nalog dr. Laginje državni nadodvjetnik dr. V. Aleksander naznačio pravne komplikacije podizanja optužnice protiv Radića, tražeći “višju uputu”.²⁶ Na taj dopis Predsjedništvo Pokrajinske uprave, zapravo sam ban Laginja, odgovorilo je 5. lipnja 1920., suglašavajući se s mišljenjem da bi Radića valjalo pustiti iz zatvora.²⁷

Međutim, usprkos tim mišljenjima, optužnica protiv Radića podignuta je 2. lipnja 1920. Bila je zasnovana na policijskim izvješćima i izvješćima upravnih vlasti o Radićevu političkom djelovanju od 1. prosinca 1918. i njegovim govorima na stranačkim skupštinama početkom 1919. i 1920. godine²⁸ kao i političkim materijalima nastalim djelovanjem samog Radića ili HPSS-a.²⁹ Za državnog tužitelja Franju Urbanya Radićeva politička djelatnost bila je “prestupljenje protiv otečestva i vladatelja” te “prestupljenje protivu zakona, vlasti i javnoga poredka” i stoga kažnjiva po krivičnom zakonu.³⁰ Radić je optužen zbog svoga političkog stava spram načina ujedinjenja tj. zbog prigovora da ujedinjenje u Kraljevstvo SHS nije bilo odluka legalno sazvanog najvišeg predstavničkog tijela hrvatskog naroda, Sabora³¹. Zatim je okrivljen zbog nepriznavanja karadorđevićevske monarhije i svojih traženja saziva “hrvatske konstitutante” s ciljem uspostave hrvatske seljačke republike unutar federativno ustrojene Jugoslavije i na temelju “narodnog jedinstva, Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara”; bio je optužen i zato što je spomenuta gledišta zastupao na skupštinama HPSS-a, a i zato što ih je iznosio u pisanom obliku u naprijed spomenutim materijalima. Državnom je tužitelju osobito smetala HPSS-ovska akcija potpisivanja memoranduma upućenog pariškoj mirovnoj konferenciji i predsjedniku SAD W. Wilsonu. Zaključujući optužnicu tužitelj je naglasio da je svim tim akcijama Radić “napadao i podsmehu i prezrenju izlagao ustavna prava vladajućeg kralja i postojeću formu vlade” te da je “pozivao i dražio na nepokornost prema uredbama vlasti” kao i da je “dražio seljaštvo na mrzost i prezrenje protiv građanstva odnosno činovništva, dakle jednu klasu žiteljstva protivu druge”.³²

²⁵ Usp. Ista, Represija spram hrvatskih seljaka 1918.-1921., Časopis za suvremenu povijest, 2./1993., str. 34. i dalje; ista, Karadorđevićska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS, na i. mj. 1./1995., 55.-76., gdje je navedena i druga literatura.

²⁶ HDA, PRZV, 6 - 14 508/1919. Spis se nalazi među materijalima vezanim uz djelatnost Đ. Basaričeka.

²⁷ Isto.

²⁸ Radilo se o govorima na skupštinama 3. veljače 1919. i 7. ožujka 1920. u Zagrebu, 29. veljače 1920. u Vrapču i 21. ožujka 1920. u Galdovu.

²⁹ Bili su to spomenuti memorandum upućen Wilsonu i mirovnoj konferenciji u Parizu (nastao “neustanovljenog dana početkom mjeseca ožujka 1919. u Zagrebu”); izjava (nastala u isto vrijeme i također upućena u Pariz) u kojoj se traži uspostava neutralne hrvatske seljačke republike; tzv. “Hrvatski prosvjedi”, napisani na francuskom jeziku u veljači ili ožujku 1919. u povodu nasilja srpske vojske u Hrvatskoj (koji je spis objavljen u Parizu u tiskopisu “Le Temps” 16. ožujka 1919.; “protest u devet točaka” koji je dan na usvajanje središnjem odboru HPSS-a 8. ožujka 1919. i predan francuskoj vojnoj misiji u Zagrebu. U tom se posljednjem spisu prosvjeduje protiv karadorđevićevske vlasti i njezina odnosa spram Hrvata i Hrvatske i traži se uspostava hrvatske neutralne seljačke republike. (Svi su ti materijali citirani u optužnici koja se čuva u HDA, SSZ, I 1063/1920, kut. 1-3; dio optužnice je sačuvan i u fondu PRPU, 6 - 14 10945/1922.; dio spisa o tom sudenju nalazi se u istom arhivu u: Ođvjetnička pisarnica Radivoja Waltera).

³⁰ HDA, SSZ, I 1063/1920., optužnica od 2. VI. 1920. broj I. 1123-1920. (dalje Optužnica).

³¹ Hrvatska je oporba često postavljala pitanje saziva Hrvatskog sabora, pogotovo stoga što je srbijanska Narodna skupština potkraj prosinca 1918. prihvatila način stvaranja Kraljevstva SHS. Međutim, Hrvatski sabor nije bio sazivan zbog straha vladajućih struktura da bi mogao osporiti 1. prosinca 1918. (dan ujedinjenja). Kad je već centralizam bio donekle učvršćen uredbama i naredbama centralne vlade i regenta, neposredno prije izbora za Ustavotvornu skupštinu, Hrvatski je sabor raspušten listopada 1920., doduše kad i ostala predstavnička tijela tog značenja u cijelom Kraljevstvu SHS. Usp. B. Janjatović, Karadorđevićska, n. dj., gdje je navedena i druga literatura.

³² HDA, Optužnica. U optužnici je isto navedeno da se na temelju ukaza regenta Aleksandra od 9. svibnja 1920. br. 16508 “u putu milosti” protiv Radića ne vodi postupak za djela učinjena do 1. prosinca 1919. osim “u

Optužnica, a osobito obrazloženje optužbi, bili su političke ocjene Radićeve djelatnosti; formulirane od strane pravnika, državnog tužitelja. F. Urbanyja, poslušnika beogradskog režima. Tako su postale osnova za suđenje, unatoč suprotnim mišljenjima državnog nadodvjetnika V. Aleksandera i bana M. Laginje. Tada i kasnije bile su temelj za općenit stav režima spram S. Radića, vođe Hrvatske (pučke) (republikanske) seljačke stranke, ali i njezina članstva, pa i pristaša.

Sudski proces protiv Radića počeo je pred Sudbenim stolom u Zagrebu 8. i završen je 20. srpnja 1920.³³ Na temelju zahtjeva državnog tužitelja, odnosno, optužnice na sud su pozvani brojni svjedoci, a tijekom rasprave prezentirani su brojni materijali opuzbe.³⁴ Radić je imao nekoliko branitelja: dr. Radivoja Waltera³⁵, dr. Stjepana Ortnera, poznate zagrebačke odvjetnike, te Karla Hauslera iz Križevaca i dr. Antu Adžiju iz Grubišnog polja, ali je i sam u tijeku rasprava iznosio i objašnjavao svoja politička gledišta.³⁶ Svojim čestim istupima i objašnjenjima ljutio je suce, pa je “zbog nepoštivanja suda” 14. srpnja 1920. posebnom odlukom osuđen na tjedan dana tvrda ležaja.³⁷ Radić i njegovi odvjetnici tražili su od suda da prizna njegov zastupnički imunitet kao člana Privremenoga narodnog predstavništva (u koje je bio imenovan prije uhićenja 1919.), ali taj zahtjev nije uvažen.³⁸ Sud nije uvažio ni brojna svjedočenja u Radićevu korist, a, dakako, niti njegova politička gledišta.

Presudom od 4. kolovoza 1920. Radić je proglašen krivim zato što je kao predsjednik HPSS-a odbijao od početka države način stvaranja Kraljevine SHS i zato što je tražio “posebnu hrvatsku neutralnu seljačku republiku” i saziv “hrvatske konstituante u svrhu ostvarenja samostalne hrvatske pučke seljačke republike” pa je time “radio dakle na otrgnuću jednog dijela kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od njenoga cijeloga”; argumente su našli u dijelovima njegovih govora na raznim skupštinama. Suci su Radićevu krivnju našli i u sastavljanju i raspačavanju memoranduma upućenog mirovnoj konferenciji u Parizu i predsjedniku W. Wilsonu. Proglasili su ga krivim i za rezoluciju središnjeg odbora HPSS-a od 8. III. 1919. i njezino prevođenje na francuski, te dostavljanje francuskoj vojnoj misiji.

koliko se njima izvršuje zločinstvo protivu otečestva i vladatelja”; međutim, za djela učinjena nakon 1. XII. 1919., što znači za govore u Vrapču 29. II., u Zagrebu 7. III. i u Galdovu 21. III. 1920., Radić je optužen. Nadalje je istaknuto da je Radić tijekom istrage “uskratio...svako stvarno kazivanje time, da će svoju obranu iznijeti tek na glavnoj raspravi”, ali je raznim “pravnim lijekovima” protiv odredbi istražnog suca ipak iznio “djelomice svoju obranu”.

³³ Sudbenim vijećem je predsjedao dr. Aleksandar Vaić, upravitelj Sudbenog stola u Zagrebu. On je 1918. bio upravitelj kotarskog suda i sudbeni vijećnik u Bjelovaru, pa je sada unaprijeđen. (Imenik, n. dj. 95.). U vijeću su još bili Slavoj Valjavec, koji je 1918. bio kotarski sudac u Zemunu (na i. mj. 97.) i Rok Maričić, koji je došao iz kotarskog suda u Požegi (na i. mj. 95.), te Dragutin Golf, sudski prislušnik kao perovodja (HDA, SSZ, I. 1063/1920, presuda od 4. VIII. 1920. /dalje: Presuda/). R. Maričić bio je kao i F. Urbany jedan od Radićevih sudrugova prigodom spajivanja mađarske zastave 1895. (Vidi bilj.

³⁴ Bili su to poznati političari kao dr. Stjepan Košutić iz HPSS-a i Vladimir Bornemisa iz Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), pripadnik desnice, te upravni ili policijski činovnici kao F. Srčan, dr. Svetozar Jovanović, Ivan Marenić, Dragutin Grahek, Jakob Fancov, Albert Platzer, Josip Tučan, itd. Na sudu su se prema zahtjevu tužitelja imali pročitati “kao dokazala” brojni materijali od zapisnika s prelušanja političara (npr. dr. Ante Pavelića, Većeslava Wildera, Josipa Predavca, dr. Vladka Mačeka, Stjepana Uroića, Slavka Kaurića, itd.) kao i brojnih sudionika skupština HPSS-a, a također i svi naprijed spomenuti politički materijali. (Isto).

³⁵ U presudi je navedeno da se zove Rikard. Na primjerku presude koji se čuva, kako je spomenuto, u HDA rukom je prekrizičeno ime Rikard i napisano Radivoj.

³⁶ Na istom je mjestu navedeno da su Walter, Ortner i Hausler bili nazočni raspravama “do 10. jula 1920. do 11 sati prije podne, a Dr. Adžija samo 9. jula 1920”. Rasprave su održane još 13., 14., 15., 16., 19. (na toj nije bio nazočan S. Radić “po svojoj volji”) i 20. VII. 1920. U tijeku istražnog postupka Radića je branio dr. Vladko Maček kako ga je bio Radić opounomoćio odmah nakon uhićenja. Nema podataka zašto Maček nije bio branitelj Radiću na sudskom procesu.

³⁷ HDA, SSZ, I 1063/1920, zapisnik rasprave od 14. VII. 1921.

³⁸ Sud je o tome zatražio mišljenje Privremenoga narodnog predstavništva; odgovor je stigao tek 12. studenog 1920. i u njemu je predsjednik verifikacionog odbora tog foruma napisao da mandati HPSS-a nisu uračunati tj. verificirani. O tom predstavničkom tijelu usp. Engelsfeld, Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Privremeno narodno predstavništvo, Zagreb 1989. Radić se tijekom istražnoga sudskog postupka pozvao na svoj zastupnički imunitet kao član Hrvatskog sabora, ali mu je i taj prigovor odbijen jer “zatečen na samom činu u Galdovu” 21. III. 1920. pa time nije mogao biti zaštićen njegov imunitet (Optužnica).

Osobitom krivnjom smatrali su činjenicu da je u toj rezoluciji istaknuto da hrvatski građani “ne priznaju tzv. Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karagjorgjevića, jer je ovo Kraljevstvo bilo proklamirano izvan hrvatskoga sabora”.³⁹ Radića su ocijenili krivim i zato što je u spomenutoj rezoluciji naveo da hrvatski građani prosvjeduju “proti novačenju te barbarskom načinu koji se upotrebljuje pri istom”⁴⁰, te da “poriču zakonitost državnoj upravi u svakom odnosu”, pa tako i imenovanje hrvatskog bana od strane “nepriznatog regenta Aleksandra”.⁴¹

Međutim, suci su našli i neke olakšavajuće okolnosti. Radića nisu proglasili krivim za neke navode optužnice koji su se odnosili na dijelove njegovih govora na spomenutim skupštinama ili na dijelove njegovih pisanih poruka: tako za isticanje ideje o jedinstvu Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara, za sastavljanje, sadržaj i objavljivanje notice “Hrvatski prosvjedi”- navlastito za proteste protiv srpske vojske i njezinih djela protiv Hrvatske, zatim za dio sadržaja poruke hrvatskog seljaštva iz veljače 1919. u kojem se ističe republikanstvo seljaštva i protivljenje militarizmu. Oslobodili su ga i za aluzije na račun kralja i kraljevske vlasti, te za kritiku državne uprave i zalaganje da seljaci preuzmu u svoje ruke sve važne poslove u državi.⁴²

Stjepan Radić je osuđen na dvije i pol godine državnih uza. Znakovit je i dodatak osudi: tijekom robije Radić je imao postiti i biti u samici na dan 1. prosinca zato što se protivio ujedinjenju u Kraljevstvo SHS, koje je izvršeno tog dana. Osuđen je i na plaćanje troškova “postupka kaznenoga i ovrhe kazni” jer je ustanovljeno da je, unatoč brojnoj obitelji, takva imovna stanja da su ti troškovi utjerivi.⁴³

Čini se da je to bilo jedino formalno sudsko suđenje Stjepanu Radiću u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS zbog njegove političke djelatnosti. Završeno je visokom kaznom. Da je režim tada smatrao kako ga treba primjereno kazniti vidi se i po tome što je Radiću istoga dana odbijena molba podnesena 6. kolovoza 1920. da ga se pusti iz istražnog zatvora, kao i po tome što je njegova “ništovna žalba” na presudu trebala biti riješavana tek 14. prosinca 1920. godine, dok je on i nadalje čamio u sudskom zatvoru.⁴⁴

III.

Sudska presuda iz kolovoza 1920. bila je bez sumnje čin političke volje. Političkom voljom došlo je i do puštanja iz zatvora; za tu tvrdnju nema izričitih podataka, ali ona se čini vjerodostojnom u spletu tadašnjih političkih okolnosti. S. Radić je pomilovan ukazom regenta Aleksandra i oslobođen svake krivnje, a na sam dan skupštinskih državnih izbora, tj. 28. studenog 1920. godine, pušten je iz zatvora, pa je čak uspio i glasovati. Na tim je izborima po prvi put u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS Hrvatska pučka seljačka stranka postigla veliku izbornu pobjedu, doduše, samo u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, dobivši pedeset

³⁹ Suci su kao argument naveli i “neopisivo i jednodušno oduševljenje svih slojeva državljana prigodom skorašnjeg posjeta Njegovog Visočanstva Regenta u ovim krajevima” koje su protumačili kao izraz potpunog slaganja ogromne većine “državljana na području Hrvatske i Slavonije” s novom državom. (HDA, SSZ I. 1063/1920., Presuda).

⁴⁰ O problemima izvršenja vojne obveze usp. B. Janjatović, Represija spram, n. dj.; ista, Hrvatski seljaci i pitanje vojne obveze 1918.-1925., Historijski zbornik, XLVIII /1995., 141.-153.

⁴¹ HDA, SSZ I. 1063/1920. Presuda. O imenovanju i smjenjivanju hrvatskih banova usp. B. Janjatović, Karadorđevićska, n. dj.

⁴² HDA, SSZ I. 1063/1920., Presuda.

⁴³ Takvi su dodaci kaznama u to vrijeme bile uobičajeni za “teže zločine”. Svjedoči to i presuda Blažu Tupeku, jednom od sudionika velike seljačke bune u jesen 1920. koji je 1921. osuđen na 20 godina robije i na post iamicu na dan kad je ubijen kotarski predstojnik u Sv. Ivanu Zelini, a za što je taj seljak bio osuđen kao jedini krivac iako je predstojnik bio ubijen kad su na nj napali brojni seljaci, pa se pravog počinitelja ubojstva nije ni moglo otkriti (Usp. B. Janjatović, Represija spram hrvatskih seljaka 1918.-1921. Casopis za suvremenu povijest, 1/1993.).

⁴⁴ HDA, SSZ I 1063/1920.

mandata u beogradskoj državnoj skupštini, a Radić je u srijemskoj županiji izabran za narodnog zastupnika.⁴⁵

Radić je odmah nastavio sa svestranom političkom aktivnošću. No, zato je stalno bio pod oštrom prismotrom. Prate ga policajci i žandari, upravne vlasti i sudski istražitelji, a veliko zanimanje za njegovu političku djelatnost i nadalje iskazuju i vojni zapovjednici, sve do generalštaba.⁴⁶ Često se nalazi na rubu zatvora i novih kaznenih progona.

Već sredinom 1921. godine zamalo je opet dospio pred sud. Državni tužitelj u Zagrebu namjeravao ga je optužiti zbog akcija i nakana Hrvatskog komiteta, osnovanog na poticaj i pod vodstvom istaknutih članova Hrvatske stranke prava u Austriji i Mađarskoj potkraj 1918. godine. Hrvatski je komitet pokušao dobiti pomoć tih zemalja i Kraljevine Italije s namjerom da Hrvatsku odvoji od Kraljevstva SHS. Međutim, djelovanje Hrvatskog komiteta se na području Hrvatske svelo uglavnom samo na agitaciju, pa je sudski proces od 2. lipnja do 21. srpnja 1921. godine održan pred Sudbenim stolom u Zagrebu grupi članova i pristaša Hrvatske stranke prava bio zapravo obračun režima s pravaškom politikom i verbalno izraženim namjerama.⁴⁷ Na tom se suđenju pokušalo posredno suditi Radiću, kad već državni tužitelj nije uspio s izravnom optužbom. Radić je, naime, spomenut u obrazloženju opsežne optužnice. Za Radića je državni tužitelj Franjo Urbany, isti onaj koji ga je tužio godinu dana ranije, tvrdio da je bio povezan s akcijom Hrvatskog komiteta. Uporište za svoju tvrdnju našao je u činjenici da je u to vrijeme nastao Hrvatski blok, koalicija hrvatskih oporbenih stranaka na čelu s Radićem i njegovom Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom (HRSS), kako se HPSS počeo nazivati nakon skupštinskih izbora 1920. godine na temelju zaključka hrvatskoga narodnog zastupstva izglasanog početkom prosinca 1920. godine. U tom je bloku jedna od članica bila i Hrvatska stranka prava, pa je tužitelj vjerojatno zbog toga povezoao Radića i akciju Hrvatskog komiteta, bez obzira na činjenicu što je Radić javno izrazio svoje protivljenje kako osnivanju tako i namjerama tog foruma.⁴⁸

Državni je tužitelj odustao od optužbe protiv S. Radića, ali izneseni primjer pokazuje kako je Radić zbog svojih političkih gledišta i mjesta koja je zauzimao u hrvatskoj oporbi bio pod stalnom paskom vlasti i kako se na razne načine nastojalo pronaći razloge za njegovo proganjanje i kažnjavanje.⁴⁹

Organi vlasti registriraju svaki Radićev govor i svaku njegovu riječ napisanu u listu "Dom", odnosno "Slobodni dom", glasilu Hrvatske (pučke) (republikanske) seljačke stranke. Taj Radićev list nije izlazio gotovo cijelu 1919. godinu, u vrijeme dok je on bio u zatvoru. Ponovno je pokrenut 1920. godine,

⁴⁵ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu 28. XI. 1920., Beograd 1921.

⁴⁶ S tim u vezi zanimljivo je mišljenje velikog župana zagrebačke županije dr. Otona Gavrančića upućeno sredinom travnja 1921. godine Pokrajinskoj upravi u Zagrebu. Veliki župan javlja da je Radić održao skupštinu u Sv. Ivanu Zelini 5. travnja i da je govorio "o priznanju Jugoslavije kao međunarodne jedinice", pa je zaključio da Hrvati moraju zajedno sa Srbima braniti državu. Zbog toga Radiću pada popularnost u narodu. Stoga veliki župan predlaže da se "skine zabrana Radićevih skupština jer će ona samo iznova podići popularnost Radiću", ali dodaje da se pri tom ipak odrede neka ograničenja, to više što Hrvatska zajednica u nastojanju da suzbije Radića kreće sve više u lijevo. (HDA, grupa XXI, inv. broj 421).

⁴⁷ Najpoznatiji od optuženika i osuđenika bio je dr. Milan Šufflay, umirovljeni sveučilišni profesor, kojega je nekoliko godina kasnije, u veljači 1931. godine ubila zagrebačka policija. Više o tome usp. B. Janjatović - P. Strčić, O ubojstvu Dr. Milana Šufflaya, Historijski zbornik, XLVI/1993. str. 89-107., gdje je navedena i brojna druga literatura.

⁴⁸ Radić je još tijekom 1919. godine veoma kritički govorio o namjerama Hrvatskog komiteta, a godinu dana kasnije vodio je javnu polemiku s jednim od članova Hrvatskog komiteta Mankom Gagliardiem ,energično odbivši svaku vezu s tom akcijom. Štoviše, Radić je 1922. isključio Hrvatsku stranku prava iz Hrvatskog bloka. U vrijeme dok se Radić nalazio u Beču potkraj 1923. s njim je pokušao doći u kontakt jedan od vođa Hrvatskog komiteta dr. Vladimir Sachs. Radić se sa Sachsom nije uopće htio sastati nego je k njemu poslao A. Košutića pred kojim je Sachs vrijedao ostale članove tog Komiteta. Usp. J. Horvat, Politička, n. dj. 181.; isti, Hrvatski panoptikum. Zagreb 1965., str. 195. i d.; B. Krizman, Korespondencija, 257., 263. i 264.; R. Horvat, Hrvatska, n. dj. str.126., 148. i d.; vidi i HDA, grupa VI, inv. br. 124).

⁴⁹ O Hrvatskom bloku usp. J. Horvat, Politička, n. dj. na v. mj.; R. Horvat, Hrvatska, n. dj.114. i d.; Lj. Boban, Maček i politika HSS, Zagreb 1972, knj. 2., str. 446.

ali je od tada sve do kraja Radićeva života često zabranjivan zbog pojedinih članaka i mišljenja o vladajućem režimu ili o postupcima prema hrvatskim seljacima te istaknutim ili manje poznatim članovima Hrvatske (pučke) (republikanske) seljačke stranke. Isto tako, pod udar režima često je dolazio i list "Narodni val", pokrenut nešto kasnije, tj. 1927., a također i H(P)(R)SS-ovske brošure ili leci.⁵⁰

Policija i žandarmerija, vojska te upravni organi osobito pomno prate Radićeve riječi o kraljevskoj kući ili samom vladaru, kralju Petru I. i regentu, a zatim od ljeta 1921. kralju Aleksandru I. Karađorđeviću. Traže se motivi i obrazloženja za zatvor i kažnjavanje: od usvajanja Vidovdanskog ustava u ljeto 1921. godine i njim ozakonjena i učvršćena centralizma i unitarizma uvreda vladara se smatrala i kažnjavala kao teži zločin.⁵¹ Jedan od takvih primjera paske nad Radićem bila je i istraga zbog Radićeva izleta u Dugo selo s britanskim novinarama, navodnim izaslanicima britanske radničke stranke u jesen 1921. godine.⁵² Osobita je pažnja posvećena Radićevim riječima o kraljevskoj kući. Ona je očito bila izraz nastojanja da se on krivično kazni zbog njih. Takva je bila prijava zagrebačke policije državnom odvjetništvu protiv S. Radića zbog govora održanog u kinu Apolo u Zagrebu 4. prosinca 1921. godine. Državni je tužitelj trebao ocijeniti hoće li pokrenuti krivični postupak protiv S. Radića, odnosno hoće li organi vlasti, a o slučaju je jamačno bio izviješten i Beograd, tj. Ministarstvo unutrašnjih poslova, pa i sama vlada kao i kralj Aleksandar I., Radićeve riječi o kralju ocijeniti uvredom. No, iako nema daljnjih podataka o razrješenju toga slučaja, valja ipak pretpostaviti da organi vlasti u Beogradu nisu ocijenili oportunom takvu optužbu, pa ona nije niti izrečena ni napisana.⁵³

Zbog odavanja počasti Radiću, zbog njegovih riječi na nekom skupu, kao i zbog pristajanja na njegove političke poruke mogli su biti kažnjeni sudionici takvih događaja. Tijekom 1919. i 1920. već za uzvik "Živjela republika" ili "Živio Radić" počinitelji su mogli biti kažnjeni batinama (npr. postupak P. Teslića u okolici Bjelovara), a kasnije su bili podvrgavani istrazi.⁵⁴ Vatrogasno društvo u Novigradu pokraj Koprivnice opomenuto je zbog sudjelovanja u proslavi pedesete godišnjice života S. Radića u crkvi u selu Dubravi.⁵⁵ Potkraj lipnja 1921. počela je istraga protiv Imbre Posavca iz Prašćevca, koji je o skupštini HRSS-a u Bjelovaru (a na kojoj je govorio S. Radić) pisao svom prijatelju u vojsku.⁵⁶ Zbog HRSS-ovske agitacije o pasivnom otporu spram izvršenja vojne obveze tijekom 1921. bili su pokrenuti mnogi istražni sudski postupci, mnogi su neposlušnici kažnjeni, ali je sam S. Radić ostao pošteđen iako je "i sudbenim izvidima utvrđeno... /da je - dodala B. J./ sam govorio seljacima, neka se pozivu ne odazovu". Zbilo se to zato što protiv njega "Kazneni progon...Narodna Skupština nije izrazila".⁵⁷ Po svoj prilici zbog Radićevih riječi protiv monarhije raspuštena je glavna godišnja skupština Matice Hrvatske lipnja 1922. u Zagrebu - kako to posvjedočuje jedan policijski izvještaj.⁵⁸

Oštra paska režima nad S. Radićem kao vođom HPSS-a, uostalom kao i nad djelatnošću stranke, bila je organizirana i u vrijeme novih državnih skupštinskih izbora raspisanih potkraj 1922. a održanih 18. ožujka 1923. iako je

⁵⁰ HDA, Grupa XVIII, Zabrana štampe, inv. br. 133, 137, 195, 202, 218, 256, 271, 311, 321, 331, 344, 493, 496 539 itd. Tu se nalaze dokumenti o zabranama "Doma", odnosno "Slobodnog doma", "Narodnog vala" kao i raznih brošura ili letaka koje je objavivala Hrvatska (pučka) (republikanska) seljačka stranka u razdoblju 1919.-1928.

⁵¹ Usp. B. Janjatović, Represija, n. dj., str. 30.

⁵² HDA, Predsjedništvo Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju, dalje. PRPU, 6 - 14 15347 Prs 1921. Bili su to braća Ni C. Buxton i Evans (kojem se ne spominje ime)..

⁵³ Isto, 6 - 14 17975 Prs 1921.

⁵⁴ R. Horvat, Hrvatska, n. dj. ; HDA, PRPU 6 - 14 13014, 13209, 13325, 13407, 13662 Prs 1921, itd.

⁵⁵ Isto, 6 - 14 10155 Prs 1921.

⁵⁶ Isto, 6 - 14 11694 Prs 1921.

⁵⁷ Isto, 6 - 14 18272, 19022 Prs 1921, 45 Prs 1922.; grupa XXI, inv. br. 360, 449 itd.

⁵⁸ Isto, 6 - 14 6162 Prs 1922.

formalno bila dopuštena predizborna agitacija. O tome svjedoči niz izvješća o predizbornim HPSS-ovskim skupštinama (osobito onima na kojima je govorio ili je imao govoriti S. Radić).⁵⁹ Posredno o toj oštroj paski režima svjedoči i izborni teror - od onemogućavanja skupština do ubojstava izbornika - koji je u mnogome obilježio te skupštinske izbore.⁶⁰

Paska nad S. Radićem i njegovom strankom kao ni režimski pokušaji onemogućavanja njihove djelatnosti nisu prestali niti nakon provedenih izbora.⁶¹ Režimu je osobito bilo stalo da Radić ne održi veliku skupštinu kakvu je najavljivala (prije završenih izbora) HRSS-ova promidžba za 25. ožujka 1923. i to u Zagrebu. Tada su se bile proširile glasine da će HRSS na toj skupštini proglasiti republiku, pa je ta mogućnost zaintrigirala javnost. Međutim, vlastima je bilo jasno, što se vidi iz političkih procjena Predsjedništva Pokrajinske uprave u Zagrebu i kraljevskog namjesnika dr. Čimića, da Radić tu mogućnost ostavlja za budućnost i da smatra kako se ona može ostvariti samo legalnim putem. No, postojala je mogućnost da na masovno posjećenoj skupštini dođe do manifestacija i demonstracija protiv režima, pa su to vlasti htjele spriječiti. Zato je, u konzultaciji s centralnom vladom u Beogradu, bilo dopušteno održavanje skupštine u zatvorenom prostoru, u palači veleindustrijalca Prpića na tadašnjem Akademičkom trgu. Bio je to pouzdanički sastanak izabраниh zastupnika s liste HRSS-a na kojem su bili isključeni političari drugih hrvatskih stranaka, novinari, pa mu čak nisu bili nazočni ni predstavnici zagrebačkog redarstva.⁶² Policija je uspjela saznati za sadržaj sastanka dijelom na banketu održanom nakon sastanka, a dijelom na Radićevoj konferenciji za tisak održanoj nakon banketa, pa su vlasti saznale da je na skupštini izglasana rezolucija iz koje je bilo vidljivo da Radić smatra “današnje međunarodne granice Srba, Hrvata i Slovenaca u današnjim evropskim prilikama najzgodnijim okvirom sa gledišta hrvatskog i sa stanovišta evropskog”, čime je potvrđena procjena da Radić neće proglasiti republiku.⁶³ Ipak, režim mu i dalje nije vjerovao te je i nadalje organizirao pasku nad njegovom aktivnošću. Ta osobita paska došla je do punog

⁵⁹ Tako je npr. kotarska oblast u Zagrebu 1. siječnja 1923. izvijestila velikog župana zagrebačke županije i slobodnog grada Karlovca o skupštini HRSS-a održanoj 31. prosinca 1922. u Sesvetama. Na toj je skupštini govorio i S. Radić, ali kotarski predstojnik nije našao ni u njegovu govoru ni u ostalim govorima ništa kažnjivo. Po mišljenju toga upravnog činovnika ni Radić ni drugi nisu govorili protiv “narodnog jedinstva” kao ni protiv kralja Aleksandra. (HDA, PRPU 6 - 14 55 Prs 1923.). Predsjednički ured redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu izvijestio je 12. ožujka 1923. Predsjedništvo Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju o skupštini HRSS-a održanoj 11. III. 1923. u Olimp kinu. Posebnu su pozornost policajci posvetili govoru S. Radića trudeći se da zapišu sve njegove riječi, ali ga nisu komentirali. No, kad je Radićeve riječi: “ono što je naša hrvatska domovina, to mora biti i naša hrvatska država, ali država živoga naroda, koji je u ogromnoj većini seljački, pa će prirodno u svojoj državi biti najjači, država europska po svojoj kulturi, slavenska po svojem dubokom socijalnom shvaćanju, koje nas veže i sa širokim slojevima srpskog naroda i omogućuje nam, da u međunarodno priznatim granicama nadjemo dodirne točke ne u jugoslavenskom nacionalnom, nego u državnom pogledu” prenio list “Hrvat” i zbog toga bio zabranjen, policija je napisala dodatni izvještaj (14. III. 1923.) potvrđujući da je to doista Radić rekao. (Na i. mj. PRPU 6 - 14 2527/1923.).

⁶⁰ Usp. B. Janjatović, Izborni teror u Hrvatskoj 1923.-1927., časopis za suvremenu povijest, 1-2/1996., 45-71., gdje je navedena i druga literatura.

⁶¹ U povodu Radićeve izjave objavljene u listu “Novosti” 23. ožujka 1923. u kojoj je naglasio da je dan prije poslao brzojav predsjedniku SAD Hardingu u kojoj ga je izvijestio da nisu točne službene, vladine informacije kako su republikanci nestali iz političkog života tijekom parlamentarnih izbora, zagrebačka je policija istraživala na pošti je li doista takav brzojav poslan. Nije mogla ništa utvrditi, pa je pretpostavila da je takav brzojav poslan vjerojatno iz inozemstva. No, ustanovila je da je S. Radić primio 26. III. 1923. brzojav iz Francuske u kojem mu čestitaju izbornu pobjedu. (HDA, PRPU 6 - 14 3.306/1923. dopis Predsjedništva zagrebačkog redarstva dr. E. imiću br. 4225 Prs od 30. III. 1923.).

⁶² HDA, PRPU 6 - 14 2233 Prs 1923. Koncept dopisa dr. E. imića (sastavio ga je dr. Milovan Zoričić, savjetnik u Predsjedništvu PRPU) upućen Ministarstvu unutrašnjih dela u Beogradu 6. III. 1923. i koncept požurnice od 18. III. 1923. kad vlada nije odgovorila i budući da se približavao datum održavanja skupštine.

⁶³ Tu je skupštinu Radić najavio u svom govoru u Olimp kinu 11. ožujka 1923.; tada je najavio i sporazum sa srbijanskim političarima, a isto tako i skupštinu stranke u Zagrebu 15. IV. 1923. (Vidi bilj.39). HDA, PRPU 6 - 14 2233 Prs 1923., dopis Predsjedništva redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu br. 3985 Prs od 26. III. 1923. o održanoj skupštini HRSS-a upućen dr. E. imiću. Tu je, među ostalim navedeno da je na skupštini bilo “prema jednoj verziji 62, a prema drugoj pače 68 izabраниh poslanika”; nadalje, da je Radić govorio dva sata i da je spomenutu rezoluciju pročitao dr. uro Basariček te da je točka IV. te rezolucije dana na uvid novinarima. Usto je istaknuto da Radić sprema pregovore o daljnjim akcijama s čelnicima Jugoslovenske muslimanske organizacije - dr. Mehmedom Spahom i Slovenske ljudske stranke dr. Antonom Korošecom.

izražaja i prigodom velike Borongajske skupštine HRSS-a (i njezina nastavka u dvorani Hrvatskog sokola u središtu grada) i Radićevih govora 15. travnja 1923. godine u Zagrebu. Zagrebačka je policija, dakako uz znanje Predsjedništva Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju kao i beogradskih vlasti, rutinski pratila tijek tih skupština. Borongajska je skupština unatoč vremenskoj nepogodi okupila izuzetno velik broj sudionika - nekoliko desetaka tisuća - i to ne samo građana grada Zagreba, nego i seljaka iz bliže i dalje okolice, te cijele Hrvatske, pa i iz Bosne i Hercegovine, a na popodnevnom njezinu nastavku u dvorani bilo je okupljeno znatno manje ljudi (oko 3000), iako je i taj broj bio velik za skupštinu koja se održavala u dvorani.⁶⁴ O rezultatima prismothe zagrebačko je redarstvo iscrpno istoga dana izvijestilo Pokrajinsku upravu za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu. Odmah sutradan, tj. 1. travnja 1923. godine, Unutrašnje odjeljenje Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju, po nalogu iz Beograda, uputilo je okružnicu podređenim upravnim organima vlasti sa zahtjevom da se diljem Hrvatske ispitaju odjeci tih skupova, prvenstveno među pristašama i članovima HRSS-a. Radilo se to s namjerom da se otkriju mogući Radićevi politički potezi, a nakon toga i argumenti za istragu protiv njega. Pozadina i neposredni povod toga ispitivanja bila je svakako velika izborna pobjeda koju je HRSS postigao na izborima za državnu skupštinu 18. ožujka 1923. godine, dobivši sedamdesetak mandata na području Hrvatske (ovaj put se HRSS kandidirao i u Dalmaciji) te Bosne i Hercegovine. Vladajuća Radikalna stranka nije u tim izborima uspjela osigurati apsolutnu skupštinsku većinu - čemu se nadala i kako je namjeravala. Za režim je tada bilo od sudbonsne važnosti hoće li Radić i dalje apstinirati od djelatnosti u Narodnoj skupštini u Beogradu, kako su to on i njegova stranka odlučili nakon izbora 1920. godine ili će ipak sudjelovati u radu te skupštine i time postati važan, ako ne i najvažniji oponent vladajućoj stranci, pa tako ometati njezine postupke. Kao što je poznato neposredno nakon Borongajske skupštine potpisan je tzv. Markov protokol poslije kojeg je postalo očito da Radić najvjerojatnije neće sudjelovati u radu Narodne skupštine. Možda zato režim i nije poduzeo nikakvu akciju protiv Radića, iako je u sadržaju njegova govora u Borongaju i u dvorani Hrvatskog sokola državni tužitelj mogao naći elemente za pokretanje istrage zbog uvrede kralja i kraljevske kuće, pa i drugih dužnosnika režima kao i zbog kritike uspostavljenog poretka i ponovljenih zahtjeva za ravnopravnošću Hrvatske i Hrvata.⁶⁵

Samo mjesec dana kasnije, nakon HRSS-ovske skupštine u Jamničkoj Kiselici održanoj svibnja 1923. godine, kad je Radić govoreći pred oko 10.000 nazočnih ponovio svoja stajališta s Borongajskog skupa i njegova nastavka u dvorani Hrvatskog sokola u Zagrebu, žandari ga pokušavaju optužiti za uvredu veličanstva i, dakako, nastoje da se angažira državni tužitelj i pokrene krivični postupak protiv njega. Nasuprot njihovom nastojanju, po svjedočenju i izvješću predstavnika upravnih vlasti, o istom skupu nije bilo osnova za takve optužbe jer je Radić u Jamničkoj Kiselici iznio svoje već poznate političke poruke. Za sada nema podataka zašto je Radić ovaj put izbjegao daljnjoj istrazi i kažnjavanju. Možda se radilo samo o tome da ga se drži pod kontrolom. Međutim, govor u Jamničkoj Kiselici nije zaboravljen; vlasti su ga iskoristile protiv Radića dvije godine kasnije.⁶⁶

Usprkos takvim i sličnim postupcima vlasti Radić i dalje djeluje: zadržao je slobodu kretanja i slobodu govora. Ogorčen političkom praksom radikalne vlade

⁶⁴ B. Janjatović, Stjepan Radić i kraljevski panduri; odjeci Borongajske skupštine 1923., asopis za suvremenu povijest, 2/1994., str. 277.-297.

⁶⁵ Isto; vidi i: Branislav Gligorićević, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS, Beograd 1970., na v. mj.

⁶⁶ HDA, PRPU 6-14 5464 Prs 1923; vidi i: Stulli, Izvještaj državnog nadodvjetnika u Zagrebu od 27. VI 1925. o stanju istrage protiv Stjepana Radića, Arhivski vjesnik, XIV/1971., str. 135. - 200.

na čelu s Nikolom Pašićem, koji su se u svibnju 1923. godine učvrstili u vlasti, a posebice novim nasiljem režima ili režimskih ljudi spram hrvatskih seljaka Radić je opet javno prosvjedovao. Naime, u noći između 14. i 15. travnja 1923. u selu Šagudovcu, u općini Gornja Stubica, zbog nasilja žandara u vrijeme privođenja vojnih bjegunaca došlo je do sukoba seljaka sa žandarskom ophodnjom. Tom je prigodom ubijen jedan seljak, a jedan je teško ranjen; zatim, u to je vrijeme kotarski predstojnik u Gradiški u osobnom obračunu ubio jednog seljaka. Za ta djela nitko nije odgovarao, pa je Radić o tome progovorio na skupštini HRSS-a održanoj u Zagrebu 14. srpnja 1923. godine. Radić je tom prigodom oštro napao kralja i beogradsku vladu, a po ocjeni vlasti, teško je "uvrijedio" i kraljicu Mariju, usporedivši je s francuskom markizom Pompadour.⁶⁷

Radić je ubrzo doznao da bi zbog tih riječi mogao biti ponovno uhićen, pa je odlučio otići iz države. Imao je i namjeru da upozna svjetsku političku javnost s problematikom hrvatskoga nacionalnog pitanja, a očekivao je i potporu međunarodnih čimbenika za rješanje hrvatskog pitanja. Doduše, time je samo na neko vrijeme odgodio policijsku i sudsku istragu; govor na zagrebačkoj skupštini srpnja 1923. godine bit će predmetom istrage protiv njega dvije godine kasnije. Radić je tajno krenuo iz države 21. srpnja 1923. i preko Mađarske, Beča i Pariza otputovao je u London. Zbilo se to nekoliko dana prije nego što je državna skupština u Beogradu donijela odluku kojom se članovi predsjedništva Hrvatske republikanske seljačke stranke mogu izručiti sudu bez obzira na zastupnički imunitet (koji su imali unatoč apstinenciji a u Narodnoj skupštini u Beogradu).⁶⁸

Iako je otišao u emigraciju, Radić nije imao mira ni od beogradskih vlasti, niti od jugoslavenske policije.⁶⁹ U Beču su ga pratila dvojica detektiva, a u Londonu je imao stalna pratioca, koji je s Radićem čak sklopio "prijateljstvo", pa je bio dobro upoznat s njegovim kretanjem i kontaktima s političkim čimbenicima; taj je agent o Radićevoj djelatnosti u Londonu detaljno izvještavao Beograd.⁷⁰ Zasigurno je Radić bio praćen i u Moskvi (po nekim mišljenjima od strane srpskih komunista, koji su se tamo nalazili kao politički emigranti), kamo je otišao nakon Londona, te kasnije opet u Beču, gdje je prije povratka u Za-

⁶⁷ Usp R. Horvat, Hrvatska, n. dj. str. 184.; B. Krizman, Korespondencija, n. dj. str. 39.; I. Mužić, S. Radić, n. dj. str. 127. "Uvreda kraljice" postala je predmetom istrage dvije godine kasnije. O tome više u: B. Stulli, Izvještaji, n. dj.

⁶⁸ Odluka je bila donesena 25. srpnja 1923. godine. Više o tome u: B. Krizman, Korespondencija, n. dj., 87. U to je vrijeme Štab Četvrti žandarmerijske brigade sa sjedištem u Zagrebu pisao (30. kolovoza) Pokrajinskoj upravi za Hrvatsku i Slavoniju da Radića financira Horthy; u dopisu je naglašeno da je takvo izvješće dobiveno od komandira žandarske postaje u Legradu a on je tu vijest čuo od dr. Hegedišta, "Uglednog dvolasnika i mađarskog odvjetnika" (HDA, PRPU, 6 - 14 7701 Prs 1923.). Nešto kasnije isti je Štab pisao o javnoj sigurnosti (3. prosinca 1923.) i tom prigodom napao HRSS i Hrvatsku stranku prava zato što traže "takovu samostalnost koja bi stvarno ugrožavala jedinstvo države i naroda". (Na i. mj. 6 - 14 10623 Prs 1923.).

⁶⁹ U sklopu uspostavljena nadzora nad kretanjem S. Radića i drugih čelnika HRSS-a zagrebačka je policija potkraj prosinca 1923. izvjestila Predsjedništvo Pokrajinske uprave u Zagrebu da je vodila izvide o Radićevoj imovini, pa je saslušala posjednicu i kućevlasticu gospođicu Genzić, koja je Radiću prodala zemljište na kojem je on izgradio svoju vilu. Ostao joj je dužan, pa je još uvijek to zemljište uknjiženo na njezinom imenu. Usto je izjavila da sada nitko ne stanuje u vili, te je izrazila mišljenje da će Radić sigurno biti nekoliko godina u inozemstvu. Međutim, 3. I. 1924. policajci su obavijestili isto Predsjedništvo da u Radićevoj stanu stanuju njegove kćeri Milica Vandekar i Mira Košutić te sin Branko Radić (HDA, grupa VI, inv. br. 126).

⁷⁰ Radićev boravak u Londonu pratili su posredstvom engleskog tiska i zagrebački policajci. Tako je 4. siječnja 1924. zagrebački šef policije poslao pokrajinskom namjesniku za Hrvatsku i Slavoniju dr. E. Čimiću prijevod članka iz lista "Manchester Guardian" od 28. prosinca 1923. s naslovom "G. Radić odlazi. Mirotvorna križarska vojna Hrvata. Macedonci se ogledavaju za njegovim vodstvom", a Čimić je prijevod poslao ministru unutrašnjih poslova 8. siječnja 1924. Tu je istaknuto da je Radić napustio London 22. 12. 1923. nakon boravka od više mjeseci; nadalje je rečeno da je Radić upostavio kontakt s "političkim ličnostima sviju boja kao i sa ostalim ljudima, koji pobježe prate politički rad Balkana i centralne Europe. Ostalo je g. Radić diskretno držao van svjetla". Britanske vlasti nisu bile zainteresirane da mu pomognu. Na kraju je naglašeno da su Radićevci "vrlo jaki i neprestano su izazivani po vladi u Beogradu. No čudotvoran duh, kojeg je g. Radić ulio u svoje pristaše takav je, da niti nezakonita hapšenja, ni upravna korupcija i progoni nisu sposobni bili zavesti nijednog Hrvata, na nijedan silovit čin (odpor)"; no, beogradska vlada sklona je sporazumu što pokazuje nekoliko sjednica na kojima se tražilo "da se izradi nova baza za rješanje hrvatskog pitanja". (HDA, grupa VI, inv. br. 126.).

greb neko vrijeme boravio.⁷¹ Valja istaknuti da su izvješća agenata jugoslavenske policije o Radićevu kretanju i djelatnosti u inozemstvu također poslužila policijskom i sudskom istražitelju 1925. godine, kad je Radić ponovno bio uhićen.⁷²

Dok se Radić nalazio u inozemstvu karadorđevićevski se režim pokušao obračunati s njegovom politikom, s njim i s njegovom strankom.⁷³ Sredinom 1924. godine javno se prijetilo raspuštanjem HRSS-ovskih organizacija. U srpnju te godine objavljeno je da je državni odvjetnik u Zagrebu podnio “kaznene prijave” protiv Stjepana Radića i nekih HRSS-ovskih zastupnika, nakon što je prikupio dokumentacioni materijal o njihovoj “veleizdajničkoj” djelatnosti.⁷⁴ Bilo je to zastrašivanje, ali će se ubrzo pokazati da beogradska vlada uz kraljevu podršku, pa čak i na njegovo insistiranje, zapravo radi na političkom onemogućavanju Radića i njegove stranke. Prijetnje su realizirane potkraj 1924. i početkom 1925. godine, u vrijeme pripreme i održavanja novih skupštinskih izbora, očito u nastojanju da se onemogući ponavljanje dotadašnjih njihovih izbornih uspjeha u Hrvatskoj i izvan nje.

IV.

Kad se Radić u drugoj polovici kolovoza 1924. vratio u Zagreb protiv njega i HRSS-a nije odmah realizirana ni jedna od spomenutih prijetnji. Zasiurno se radilo o tome da se nastojalo pronaći najbolji način za Radićevu upokoravanje, iako je tome pridonijela i promjena u političkim odnosima; naime, upravo su se tada na vlasti našli demokrati Ljube Davidovića, koji je bio sklon izvjesnom popuštanju Radiću i njegovim zahtjevima. Dok se nije pronašla izlika za obračun ili za upokoravanje Radića, intenzivirani su razgovori i pregovori s njim i vodstvom stranke. Razgovaralo se o njihovu sudjelovanju u radu državne skupštine u Beogradu, pa čak i u vladi (ovo posljednje bilo je na izričitu želju samoga predsjednika vlade Lj. Davidovića). U igri smjenjivanja i postavljanja vlada, o čemu je pretežito odlučivala Kruna, kralju je bilo ponajviše stalo do toga da se ustanove Radićeva stajališta o aktualnim unutrašnje-političkim pitanjima kako bi ga se lakše moglo onemogućiti ili prisiliti na uzmak, na povlačenje zahtjeva o ravnopravnosti Hrvatske i Hrvata, a na priznanje monarhije i Vidovdanskog ustava. Pokazuje to čitav niz primjera, a jedan od najznakovitijih su bili vojni, tzv. “generalski” izvještaji, u kojima je Radić na temelju izmišljenih podataka optuživan za rušilačku djelatnost protiv vojske, kralja i države.⁷⁵ Kralju se očito žurilo. Čim je Lj. Davidović podnio ostavku svoje vlade 15. listopada 1924., kralj je zatražio od ministra unutrašnjih poslova Nastasa Petrovića, člana Demokratske stranke, da uhititi Radića. Kad je ovaj to odbio, pravdajući se

⁷¹ Šef zagrebačke policije uputio je 21. I. 1924. novi dopis dr. E. Čimiću, u kojem ga je izvijestio da je Milica Vandekar zajedno s Brankom Radićem te Josipom Prpićem, bratom vlasnika kuće u kojoj Radići stanuju, otputovala u Beč. Ona i J. Prpić imali su redovne putovnice, dok je B. Radić bio bez nje. Isti je policajac dodao da je “Po višem odobrenju” putovnicu dobio dr. V. Maček koji se još nalazi u Zagrebu. Spomenuo je da mu je u razgovoru Maček rekao da se Radić u Beču preselio iz jednog hotela u drugi, pa da nisu točne vijesti da se Radić vratio u Kraljevinu SHS jučer, tj. 20. I. 1924. prešavši granicu kod Koprivnice i to pod imenom Rikard Filipović. Već sljedećeg dana, 22. I. 1924., isti šef policije izvijestio je Čimića da je dr. V. Maček otputovao u Beč o čemu je šifriranim brzojavom obaviješten “delegat ministarstva unutrašnjih dela u Beču”, kao i Ministarstvo u Beogradu. Nekoliko dana kasnije, tj. 25. I. 1924. pokrajinski je namjesnik obaviješten da se V. Maček vratio u Zagreb zajedno s J. Prpićem i Brankom Radićem, a da je u Prag otputovao drugi Radićev sin - Vlatko i to s putovnicom. Maček je u razgovoru s policijom usto rekao da će Radić ostati tako dugo u inozemstvu dok se ne promijeni vlada N. Pašića. Zagrebačka je policija 30. travnja 1924. izvijestila velikog župana Zagrebačke oblasti da se Marija Radić, žena S. Radića, vratila 26. IV. 1924. u Zagreb (HDA, grupa VI, inv. br. 124 i 126).

⁷² B. Krizman, Korespondencija, n. dj. str.; I. Mužić, S. Radić, n. dj. str. 131., 136.; B. Stulli, Izvještaj, n. dj. str. 154.

⁷³ Tako su npr. u selu Laciću blizu D. Miholjca kažnjeni s po 14 dana zatvorica dvojica članova HRSS-a zato što su održali stranačaku skupštinu na kojoj su iznijeli Radićeve poruke iz Londona (objavljivane su u “Slobodnom domu”) i govorili o uspostavi republike. (HDA, PRPU, 6 - 14 10319 Prs 1923.).

⁷⁴ Slobodni dom, 25. VI, 9. i 18. VII. 1924.

⁷⁵ B. Gligorijević, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade, Istorija XX veka, VII, Beograd 1968, 346.-404.

pravnom neosnovanošću postupka, Aleksandar je namjeravao narediti komandi Četvrte armijske oblasti u Zagrebu da vojne vlasti pritvore Radića pod bilo kakvom izlikom.⁷⁶

Ipak to nije učinio. Poslužio se - novom vladom. Vlada Pašić - Pribićević, formirana početkom studenog 1924. godine, ubrzo je našla način. Krajem prosinca 1924. donijela je odluku o primjeni Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, poznatijega kao Zakon o zaštiti države, iz kolovoza 1921. i na HRSS.⁷⁷ Tom odlukom, koja je odmah u medijima nazvana Obznanom (kao i odluka s kraja 1920., godine o zabrani djelovanja Komunističke partije i organizacija pod njezinim utjecajem), vlada je zabranila HRSS - u održavanje zborova, stranačkih konferencija, objavljivanja knjiga i brošura, tiskanje novina, odredila je zapljenu arhive, a također i pokretanje krivičnog postupka protiv najužeg vodstva, ali i drugih foruma te članstva, pa i pristaša stranke.⁷⁸ Na taj je način izjednačila HRSS s Komunističkom partijom Jugoslavije, bez obzira na to što je javno bilo dobro poznato da te stranke stoje na suprotnim pozicijama, štoviše, da je HRSS izrazito antikomunistički orijentiran. Primjenu vladine odluke kralj Aleksandar je odobrio 2. siječnja 1925. godine.⁷⁹

Nova hajka protiv vodstva HRSS -a, samog Radića, kao i svih pripadnika, te pristaša stranke, mogla je započeti. Obrazloženje odluke bilo je relativno kratko. Vlada je ocijenila da je HRSS pristupanjem Seljačkoj internacionali u Moskvi u ljeto 1924. prešao na stranu Komunističke internacionale, a u Kraljevini SHS da se povezao sa zabranjenima Komunističkom i Nezavisnom radničkom partijom. Tako se svrstao u antidržavne organizacije. Osim toga, u obrazloženju odluke je navedeno, da su Radić i HRSS zatražili pomoć od Sovjetske Rusije za ostvarenje svojih ciljeva. Štoviše, povezali su se i s Makedonskom revolucionarnom organizacijom, koja nasilno želi odvojiti južnu Srbiju od Kraljevine SHS. U obrazloženju odluke vlada je dalje navela da su Radić i još neki članovi vodstva HRSS -a svojom suradnjom u listu "Balkanska federacija", koji je izlazio u Beču, vodili sustavnu propagandu protiv kraljevske vojske i pozivali vojnike na odbijanje vojne obveze.⁸⁰ Bile su to režijske interpretacije Radićeve politike i djelatnosti; radilo se o iskonstruiranim optužbama, koje su otkrivala razloge vladajućeg režima i kralja Aleksandra za neprihvatanje Radićevih i HRSS - ovskih zahtjeva, a ne njegovu krivnju. No, postigle su cilj: otvorile su novu mogućnost obračuna vladajućeg poretka s HRSS - om i njegovim vođom. Tada je to

⁷⁶ Isto, 349/350 i 372. U tom pogledu je znakovit i dopis dr. J. Bedekovića, šefa zagrebačke policije br. 8440 Prs od 3. prosinca 1924. u kojem on izvješćuje velikog župana Zagrebačke oblasti dr. Ivu Zuccona kako Radić i njegova stranka "traže veze u Austriji, no do sada nije se našla ni jedna stranka koja bi ih podupirala. Radić je izgubio dosadani upliv u Austriji radi veza sa Moskvom i radi toga, što je u Wenu za vrijeme zadnjeg boravka najviše družio sa mađarskim emigrantima pristašama Bele Kuhna". Nešto ranije, tijekom studenog 1924, zagrebačka je policija očito nastojala doći do podataka o Radiću i njegovoj djelatnosti, pa je veliku pozornost posvetila povratku ing. Augusta Košutića i njegove žene Mire (kćerke S. Radića) u Zagreb; tom je prigodom bilo i uhićenih (npr. Milivoj Radić, sin Pavla Radića), a protiv dr. Ivana Pernara, koji je organizirao manifestacije na dan Košutićeva dolaska, pokrenuta je istraga i on je policijski kažnjen s dva puta po 14 dana zatvora. (HDA, grupa VI, inv. br. 84 i 89).

⁷⁷ Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi donesen je 2. kolovoza 1921. godine, nešto više od mjesec dana nakon Vidovdanskog ustava. U prvo je vrijeme bio primjenjivan ponajviše protiv pripadnika i pristaša Komunističke partije; no, po njegovim odredbama (osobito po kraćim ili dužim vremenskim kaznama, pa i kaznom smrti) bilo je suđeno i drugim političkim djelatnicima.

⁷⁸ Tako je zagrebačka policija po nalogu državnog odvjetnika br. I. 7422-1924. od 30. XII 1924. zaplijenila 5.007 primjeraka "Slobodnog doma" br. 1 od 1. I. 1925.; U Velikoj Gorici je u isto vrijeme zaplijenjeno 12 primjeraka tog lista, a u Odri 24 primjerka. U primjeni zabrane izlaženja "Slobodnog doma" osobito je bila rečna zagrebačka policija, na čelu s dr. Jankom Bedekovićem. Zagrebačka je policija prigodom svog uređivanja isticala da primjenjuje vladinu odluku od 23. XII. 1924. o zabrani HRSS-ovske djelatnosti. Naime, vladina odluka o zabrani izlaženja svih HRSS-ovskih publikacija dostavljena je upravnim vlastima 3. i 4. I. 1925. pa su one nakon tog datuma postupale u skladu s njom. U tijeku siječnja 1925. objavljen je još broj 1a "Slobodnog doma" - bez članaka zbog kojih je zabranjen, te broj 2 od 28. I. 1925. ali je i taj broj zaplijenjen. Nakon toga sve do polovice 1925. "Slobodni dom" ne izlazi. (HDA, grupa XVIII, inv. br. 311).

⁷⁹ Usp. R. Horvat, Hrvatska, n. dj. str. 218; odluku je u cijelosti objavio B. Stulli, Izvještaj, n. dj. str. 143.

⁸⁰ Javnost je o toj odluci izvješćena 1. siječnja 1925. god. kad je objavljen prijedlog ministra unutrašnjih poslova Bože Maksimovića u posebnom priopćenju za javnost. Više o tome u: J. Horvat, Politička, n. dj. str. 290-292.

režimu veoma bilo važno, jer su za 8. veljače 1925. bili raspisani novi skupštinski izbori. Izbore je raspisala Pašić-Pribičevićeva radikalsko-demokratska vlada s ciljem da suzbije svaku oporbu, a u Hrvatskoj prvenstveno Radića i njegov HRSS. Zabrana HRSS-ovske ukupne djelatnosti i uhićenja njegova vodstva i brojnog članstva uoči raspisanih izbora tako su postali jedan od prvih znakova predizbornoga i izbornog terora u Hrvatskoj 1925, ukazujući na namjeru režima da ne bira sredstva da osigura vlast.⁸¹

Sljedom spomenute vladine odluke 2. siječnja 1925. godine u Zagrebu su uhićeni članovi najužeg vodstva HRSS-a: potpredsjednik stranke dr. Vladko Maček⁸², tajnici dr. Stjepan Košutić i dr. Juraj Krnjević, te inž. August Košutić, Radićev zet i bliski suradnik. Tom su prigodom pretraženi njihovi stanovi kao i prostorije "Hrvatskoga seljačkog doma" na Akademikom trgu s ciljem pronalaženja kompromitirajućeg materijala, političkih spisa, proglašenja, ugovora i sl. Istog dana u Dugom selu, gdje je živio, uhićen je drugi potpredsjednik stranke, Josip Predavec. Nekoliko dana kasnije u Zagrebu je uhićen i tajnik stranke, Šerif Kuzmić, pod optužbom da je unatoč zabrani djelovanja obavljao blagajničke poslove i organizirao promidžbu HRSS-a.⁸³ Tih su dana izvršene premetačine i u stanovima nekih drugih HRSS-ovskih pravaka, ali oni nisu bili uhićeni (dr. Ivan Pernar, Vinko Trnjar i drugi). Istoga dana počela su uhićenja i premetačine stanova istaknutih i manje poznatih HRSS-ovaca diljem Hrvatske.⁸⁴

Zagrebačka policija nije odmah pronašla Stjepana Radića koji se skrivao u stanu svoje kćeri Mire Košutić, u zgradi "Hrvatskoga seljačkog doma". Radić je uhićen tek 5. siječnja 1925. "po višem nalogu". Uhićenje je izazvalo veliku medijsku pozornost. Veća skupina policijaca tog je dana ponovno opkolila i temeljito pretresla zgradu "Hrvatskoga seljačkog doma". Bili su raspoređeni u četiri grupe; u svakoj od njih bili su redarstveni činovnici, detektivi i stražari kao da se radi o uhićenju nekoga opasnog, naoružanog zločinca. Radića su pronašli u skrovištu. Našli su i veći broj spisa o njegovoj djelatnosti i djelatnosti stranke. O tome je zagrebačka policija 6. siječnja 1925. objavila službeno priopćenje, naglasivši da su pronađeni važni spisi o vezama HRSS-a sa Seljačkom internacionalom, o vezama s mađarskom vladom, te opsežan materijal o radu stranke. Naglašeno je da su "važniji" spisi poslani na uvid u Beograd, s tim da budu vraćeni u Zagreb, za potrebe istrage, jer je Radić 6. siječnja predan Sudbenom stolu u Zagrebu. Taj je sud odmah započeo krivičnu istragu. O cijelom događaju svoje je priopćenje dalo i Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu, potvrdivši navode zagrebačke policije.⁸⁵

Bez obzira na razlike u postupku, tj. izdvojenosti S. Radića od ostalih članova vodstva, privremenog puštanja, pa odmah zatim novog pritvora za ostale članove vodstva HRSS-a, svi su oni zadržani više od pola godine u zatvoru. Bilo je to, dakako, po nalogu iz Beograda.

Ovaj put istraga je bila vrlo temeljita. Iako ju je formalno vodio istražni sudac Sudbenog stola u Zagrebu, ona je bila pod izravnim nadzorom vlade u Beogradu. Uz predsjednika vlade N. Pašića, u istragu su se uplitali i mnogi ministri, koji su se prikupljanjem optužnog materijala protiv Radića nastojali istaknuti i dodvoriti kralju Prednjačio je ministar vojske i mornarice. I sada je, kao i 1919. i 1920., bilo očito da se radi o progonu političkih ideja S. Radića, a ne

⁸¹ Više o tome: B. Janjatović, Izborni teror, n. dj.

⁸² On je u vrijeme uhićenja bio potpredsjednik državne Narodne skupštine i potpredsjednik Državnog odbora za raspisane skupštinske izbore. Kao i ostali uhićeni koji su uglavnom bili narodni zastupnici izabrani 1923. trebao je imati imunitet; pogotovo ga je trebao imati kao dužnosnik u Narodnoj skupštini. Međutim, vlasti mu nisu priznale imunitet ni po jednoj osnovi, ali je ipak nesmetano dobivao plaću potpredsjednika Narodne skupštine kao i cigarete za reprezentaciju. (Vidi: Vladko Maček, Memoari, Zagreb 1992).

⁸³ Riječ, 14. I. 1925.

⁸⁴ Više o tome: B. Janjatović, Izborni teror, n. dj.

⁸⁵ J. Horvat, Politička., str. 293-294.

u uobičajenom sudskom krivičnom postupku. Potvrđuje to niz podataka. Istražni je sudac dva put (sredinom travnja i početkom lipnja 1925.) istragu proglasio završenom. No, po nalogu državnog odvjetnika u Zagrebu, kojem je to naložio državni nadodvjetnik, slijedeći instrukcije iz Beograda, morao je nastaviti cijeli postupak. Usto, na vladin zahtjev morao je slati istražne materijale u Beograd. Sam N. Pašić je imao “sedam dokumenata” optužujućih za Radića. Ministar unutrašnjih poslova, pak, u optužbama protiv Radića, iznesenim pred državnom skupštinom u Beogradu, posluzio se falsifikatima. Upozorio ga je na to, pred istom skupštinom, Radićev branitelj dr. Ante Trumbić, ali se preko tog upozorenja šutke prešlo.⁸⁶ U istrazi su upotrebljeni i drugi, lažni, dokazi, koje su u svojim izvješćima predočili vojni zapovjednici, osobito komandant Četvrte armijske oblasti, pod koju je spadala Hrvatska.

Istraga se i uz intervenciju najviših državnih organa vlasti vodila nekoliko mjeseci - bez osobita rezultata. Državni je nadodvjetnik, naime, u svom izvješćaju od 27. lipnja 1925. god. upućenom ministru pravde u Beograd, navodeći petnaest mogućih optužbi protiv Radića, morao naglasiti da bi svega tri mogle biti pred sudom kako tako dokazane. Pri tome je u prvom redu mislio na optužbu zbog pristupanja HRSS-a Seljačkoj internacionali 27. lipnja 1924. godine. Druga je bila utemeljena u Radićevoj aktivnosti iskazanoj još od 1920. godine, kad su HRSS-ovske organizacije na području Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine osnovale “odjeljenja mladih boraca i prave bojovne odrede”. Treća je optužba počivala na Radićevim londonskim pregovorima s izaslanicima mađarske vlade. Ti su pregovori, po mišljenju državnog tužitelja, bili provedeni s ciljem da se Hrvatske odcijepi od Kraljevine SHS.

Ostalih dvanaest inkriminacija, a one su bile zasnovane ili na žandarmerijskim i policijskim izvješćima o Radićevim govorima na raznim skupštinama, ili na njegovoj političkoj akciji, tužitelj je smatrao teško dokazivim budući da su spadale u formalno dopuštenu političku djelatnost.⁸⁷

Za vrijeme trajanja istrage, dok je Radić čamio u zatvoru, možda tek u nešto boljim uvjetima nego tijekom 1919. i 1920. godine⁸⁸, odvijala se u državi burna politička aktivnost, uvelike povezana s njim i s njegovim HRSS-om. Početkom veljače u atmosferi terora i drugih oblika nasilja (od krađe glasova presipavanjem izbornih kuglica iz oporbenih u vladine kutije do ubojstava izbornika) održani su novi skupštinski izbori. Unatoč progonima vodstva i članstva, odnosno pritvoru i zatvoru za najuže vodstvo i brojno članstvo, Radić i HRSS su opet postigli značajne političke uspjehe izražene u izbornim rezultatima diljem Hrvatske, kao i Bosne i Hercegovine: HRSS je postigao 67 zastupničkih mjesta u državnoj Narodnoj skupštini, odnosno 22,3% svih mandata.⁸⁹ Zahvaljujući tim rezultatima Radiću su u zatvor počeli stizati kraljevi i vladini posrednici kako bi ga naveli na priznanje monarhije i Vidovdanskog ustava. Od njega se tražilo povlačenje zahtjeva za preuređenjem unutrašnjeg ustrojstva države, tj. zahtjeva za ravnopravnošću i autonomnošću Hrvatske.⁹⁰ Kad je konačno prihvatio Vidovdanski ustav i monarhiju i posredstvom svog sinovca i narodnog zastupnika Pavla Radića 25. ožujka 1925. javno obznanio tu svoju odluku u državnoj Narodnoj skupštini u Beogradu - trebalo je gotovo četiri

⁸⁶ O A. Trumbiću usp. Ivo Petrinović, Ante Trumbić, Politička shvaćanja i djelovanje, Zagreb 1986.

⁸⁷ B. Stalli, Izvješćaj, n. dj.

⁸⁸ Usp. B. Krizman, Korespondencija, n. dj. str. 584-603, Radićeva pisma ženi od 24. siječnja do 18. veljače 1925. godine. Vidi i Hrvoje Morović, Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine. Iskazi Stjepana Radića pred sudom za zaštitu države o boravku u Moskvi 1924, Mogućnosti, Split, XVIII, 7/1971, 844-913; isti, Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine, II. A. Iskazi Stjepana Radića o njegovu boravku u Londonu 1923. godine, na i. mj. 8/1071, str. 987-1052; isti, Stjepan Radić pod Obznanom, III, Prilozi, na i. mj. 9/1971, str. 1109-1146.

⁸⁹ Statistika izbora narodnih poslanika, Beograd 1926, tab. II i III.

⁹⁰ Više o tome u: B. Krizman, izaslanik kralja Aleksandra kod Stjepana Radića u zatvoru 1925. godine, Mogućnosti, Split, XVIII, 8/1971, str. 1087-1109.

mjeseca da bude pušten iz zatvora.

Radikali, međutim, ponovno nisu imali apsolutnu većinu u državnoj skupštini, pa su se nastojali osigurati na drugi način. Atmosferu pritisaka i nasilja ocrtava i postupak ovjeravanja mandata narodnih zastupnika s liste HRSS -a. Istoga dana kad je Pavle Radić pročitao Radićevu izjavu u skupštini, poništeni su mandati i S. Radiću i spomenutoj petorici najužeg HRSS-ova vodstva s obrazloženjem da su stupili u Seljačku internacionalu, pa da su stoga krivi zbog komunizma. Istodobno je određena i skupštinska komisija za ispitivanje političkog opredjeljenja dvadesetčetvorice zastupnika s liste HRSS - a, s izgovorom da su i oni krivi zbog komunizma. Verificirani su mandati za dvadesetjednog zastupnika s liste HRSS -a, koji nisu bili zastupnici u vrijeme stupanja stranke u Seljačku internacionalu. Ovjeravanje njihovih mandata izvršeno je tak nakon izvješća spomenute skupštinske komisije, 27. lipnja 1925. U izvješću je istaknuto da oni nemaju veze s komunizmom. Bio je to manevar N. Pašića, koji je dobro znao da i HRSS i njegov vođa S. Radić, odbijaju komunističku ideologiju i praksu.⁹¹

Tek nakon što je sklopljen sporazum HRSS -a s vladajućom Narodnom radikalnom strankom (pregovori su počeli 2. a završeni su 14. srpnja 1925.), a na temelju odluke kralja Aleksandra, Radiću su oprostene sve optužbe i on je pušten iz zatvora 18. srpnja 1925. godine. Istog su dana iz pritvora izišli i članovi najužeg vodstva stranke, koja se, odrekavši se republike pristajanjem na Vidovdanski ustav i monarhiju, počela nazivati Hrvatskom seljačkom strankom (HSS).⁹²

V.

Sudjelovanje predstavnika HSS-a u radikalnim vladama od sredine srpnja 1925. do početka veljače 1927. godine, osobno obavljanje dužnosti ministra prosvjete Kraljevine SHS od sredine studenog 1925. do sredine travnja 1927. godine (a i to s prekidom od nekoliko mjeseci) samo su privremeno i prividno oslobodili Radića i njegovu stranku progona, prijetnji i kažnjavanja. Radićevu djelatnost kao i aktivnost HSS - a budno prate kralj i vlada. Sada se s Radićem i HSS-om obračunavaju politički osuđujući i napadajući Radićeve istupe na skupštinama od Subotice do Sarajeva i Dubrovnika. Smeta im što Radić kritizira postupke vlasti na raznim razinama upravljanja državom i osobito se osvrće na djelatnost pojedinih ministara. Naročito ih je smetalo što Radić javno osuđuje korupciju i nezakonitost u strukturama vlasti od najnižih do najviših. Očito je da radikali i kralj nemaju u nj povjerenja. Uostalom, kao ni on u njih. Razlozi su jednostavni: Radić ne odustaje od borbe za ravnopravnost i slobodu Hrvatske i Hrvata.⁹³

No, ta prividno mirna situacija, barem što se tiče progona i kažnjavanja S. Radića i HSS-a, ubrzo je promijenjena. Naime, na izborima za oblasne skupštine (a Kraljevina SHS je podijeljena na te administrativne jedinice temeljem Uredbe o podjeli zemlje na oblasti, donesene u travnju 1922. godine) održanim potkraj siječnja 1927. godine, Radić i njegova stranka odnijeli su veliku izbornu pobjedu. U Hrvatskoj su, a bila je podijeljena na šest oblasti, dobili vodeći utjecaj u četiri oblasne skupštine (u Osječkoj, Splitskoj, Dubrovačkoj i Zagrebačkoj). U Primorsko-krajiškoj oblasnoj skupštini postigli su gotovo polovicu zastupničkih mjesta.⁹⁴ HSS-ovci su postigli vodeće mjesto, u

⁹¹ Usp. V. Maček, Memoari, n. dj. str. 72; vidi i R. Horvat, Hrvatska, n. dj. str. 273-276.

⁹² R. Horvat, Hrvatska, n. dj. str. 273.-276.

⁹³ Isto, str. 276-331; J. Horvat, Politička, n. dj. str. 320.-326.

⁹⁴ HSS je postigao 28 mandata, a Pribičevićeva Samostalna demokratska stranka dobila je 30 mandata. Međutim, potkraj 1927. kad je ustrojena Seljačko-demokratska koalicija, tj. suradnja HSS-a sa SDS-om ta podjela više nije imala početno značenje. U oblasnim izborima HSS jedino u Srijemskoj oblasnoj skupštini nije postigao odlučujući utjecaj; ovdje su, naime, pobijedili radikali. Usp. B. Janjatović, Karadarđevićvska, n. dj., gdje je

koaliciji s Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom, u svim bosanskim oblasnim skupštinama. Dogodilo se to usprkos izbornim podvalama radikala (osobito uočljivima na području Vojvodine, u Dalmaciji te u Bosni).⁹⁵ Iako zbog ograničene samouprave nisu mogli slobodno provoditi svoju politiku, ta je pobjeda ipak označila nove političke uspjehe S. Radića i njegove stranke. Ponovilo se to i na novim izborima za državnu skupštinu, održanim u rujnu 1927, kad je HSS glasovima pretežito s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine postigao 3 mandata⁹⁶

HSS - ovska kritika radikalskih smicalica prilikom izbora za oblasne skupštine i reakcija radikala na njih bili su neposredni povod izlasku HSS-ovaca iz vlade tijekom veljače 1927. Nakon toga, oni postaju glavnim nosiocima opozicije u Narodnoj skupštini u Beogradu; uz njih su tada i predstavnici izabrani na listi Pribičevićeve Samostalne demokratske stranke, s kojima radićevci blisko surađuju nakon stvaranja Seljačko-demokratske koalicije. Od tada su Stjepan Radić i vođa Samostalne demokratske stranke, Svetozar Pribičević, glavni opozicijski političari u Narodnoj skupštini u Beogradu.⁹⁷

Tijekom 1927., a osobito u 1928. godini, odnosi između vladajućih radikala i oporbe svakodnevno se zaoštavaju. Navlastito se to odnosi na odnose vladajućih struktura s vođama Seljačko-demokratske koalicije, sa Stjepanom Radićem i Svetozarom Pribičevićem. U beogradskom režimskom tisku, odnosno u novinama naklonjenim režimu, objavljuju se i prijetnje smrću spomenutim čelnicima oporbe, uz obrazloženje da oni rade protiv temelja države.⁹⁸ Naime, vladajuće strukture ne žele slušati kritiku vlastitih poteza, kritiku koju ta oporba izriče kako na zasjedanjima državne skupštine tako i u drugim prigodama. Kritika je argumentirana, pa to više smeta i dvoru i vladajućim radikalima.⁹⁹

Zaoštrenost odnosa kulminira 20. lipnja 1928. u Narodnoj skupštini hicima radikalskog zastupnika Puniše Račića. Taj je politički atentat, po svemu sudeći, bio uperen protiv vodstva Seljačko-demokratske koalicije, ali su u njemu stradali članovi užeg vodstva HSS-a. U atentatu su smrtno stradala dvojica hrvatskih narodnih zastupnika - dr. Đuro Basariček i Pavao Radić. Stjepan Radić teško je ranjen.¹⁰⁰ Umro je od posljedica zadobivenih rana 8. kolovoza 1928. godine.

Bilo je to organizirano političko ubojstvo, ali je režim poduzeo sve kako bi prikrilo njegove inicijatore i blago kaznio atentatora. Pokazuje to niz postupaka vladajućih struktura od trenutka izvršenja atentata do osude atentatora. Oko pola sata nakon izvršena atentata novinarima je bilo zabranjeno izvješćivanje iz zgrade Narodne skupštine. Usprkos osiguranju u zgradi Skupštine, atentator je mirno, naoružan, napustio zgradu i nekoliko sati kasnije, tijekom popodneva, sam se javio ministru unutrašnjih poslova, da bi uvečer po usmenu nalogu ministra bio u pratnji žandara odveden u Upravu grada Beograda.¹⁰¹ Vlada je otprilike dva sata nakon atentata objavila priopćenje u kojem je formalno bio osuđen Račićev atentat, ali je naglašeno da se radi o "jednome ličnom zločinu"

navedena i druga literatura.

⁹⁵ Usp. B. Janjatović, Izborni teror, n. dj.

⁹⁶ R. Horvat, Hrvatska, n. dj. str. 352.

⁹⁷ Vidi bilj. 6.

⁹⁸ Tijekom 1928. u vladi bliskom beogradskom listu "Jedinstvo" u nekoliko su navrata objavljene prijetnje smrću Radiću i Pribičeviću kao i njihovim suradnicima. Pojedini radikalski zastupnici u Narodnoj skupštini tijekom zasjedanja u to su vrijeme također nekoliko puta javno prijetili smrću vodstvu SDK. Međutim, ni čelništvo Narodne skupštine nisu poduzimali ništa kako bi otkrili ozbiljnost tih namjera. (Usp. B. Janjatović, Hrvatska 1928.-1934.: vrijeme organiziranih političkih ubojstava, Povijesni prilozi, 13/1994., 219.-244., gdje je navedena i druga lit.).

⁹⁹ Jedna od posljednjih prijava protiv Radića zbog uvrede vladara, objavljene u listu "Narodni val", podnesena je od strane državnog odvjetnika u Zagrebu 26. listopada 1927., ali nema podataka je li pokrenut i postupak protiv njega. (HDA, grupa XVIII, Zabrana štampe, inv. br. 496).

¹⁰⁰ Tada je teže ranjen i dr. Ivan Pernar, a lakše je ozlijeđen Ivan Granda.

¹⁰¹ J. Horvat, Politička, 344., 346. Račić je iz zgrade Skupštine izašao u društvu s radikalskim zastupnikom Bojovićem i, po svojoj prilici, s njim proveo cijeli dana dok se nije javio u Ministarstvo unutrašnjih poslova; Bojović mu je, uz dvojicu žandara, bio pratnja do Uprave grada Beograda.

i da će atentator biti predan sudu.¹⁰² Ocjenu o osobnom sukobu iznio je tijekom popodneva 20. lipnja 1928. i ministar unutrašnjih poslova dr. Anton Korošec odgovarajući na zahtjev trojice zastupnika Hrvatskoga seljačkog kluba (dr. Sekule Drljevića, Većeslava Wildera i Stuparića, zastupnika Seljačko-demokratske koalicije).¹⁰³ Ta vladina procjena ostala je važećom i nakon što je Radić umro i kad je već uvelike krenula istraga protiv P. Račića i njegovih pomagača. Bila je presudna i u vrijeme sudskog procesa protiv Račića i njegova pomagača, a također i u presudi atentatoru izrečenoj 1929. godine. Držeći se te ocjene režim je zapravo onemogućio otkrivanje inicijatora toga organiziranoga političkog ubojstva, pokazujući da se neće odreći ni ubojstava kad se radi o potiskivanju i slabljenju hrvatske oporbe.¹⁰⁴

I mrtav Radić smetao je kraljevoj samovolji, a i vladajućim strukturama.. To se može pratiti, bez obzira na kurtoazne poteze samoga Aleksandra I. Karađorđevića u vrijeme Radićeve bolesti odnosno u vrijeme njegovog pokopa već od tih dana pa sve do kraja Kraljevine Jugoslavije. Osobito je to došlo do izražaja u vrijeme šestojanuarske diktature (1929.-1934.) kralja Aleksandra, kad je bilo zabranjeno odavanje počasti Radiću prigodom njegovih obljetnica, a onemogućavao se i svaki spomen na nj.¹⁰⁵

Iako su izneseni podaci samo naznake općih okolnosti i ukupnosti situacije u političkom životu Kraljevstva (Kraljevine) SHS, oni pokazuju da režimska paska nad ponašanjem i djelatnošću S. Radića, dugotrajni pritvor tijekom 1919., priltvor, suđenje i osuda 1920. te ubojstvo 1928. nisu bili samo improvizacija vladajućeg poretka s ciljem suzbijanja njegove djelatnosti. Radilo se o sustavu represije spram Stjepana Radića kao vođe najorganiziranije političke hrvatske stranke i organizacije s velikim utjecajem u hrvatskom narodu, potvrđenim izbornim rezultatima u prvih deset godina postojanja Kraljevine Jugoslavije. Progoni, zatvori, suđenje te na kraju ubojstvo S. Radića bili su ujedno dio sustava represija spram hrvatske političke oporbe kao i svake druge opozicije u Kraljevini SHS.

Summary

Stjepan Radić: Persecution, Trials and Murder, 1919-1928

The article is predominantly based on archive material, with reference to publications. It shows the repression of the Karađorđević regime against Stjepan Radić, leader of the Croatian (Folk) (Republican) Peasant Party, the strongest Croatian opposition party, and the strongest opposition party in the entire Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Several facts confirm that this was a system of repression: close surveillance by the police and other administrative bodies, even the army, over Radić's movements and political activities; his arrests and long-term imprisonments without investigation and trial; his trials for political activities, and finally, his murder in the state parliament in Belgrade. The repression against Radić is an example of how the Karađorđević regime treated the opposition in order to strengthen and retain its rule.

¹⁰² Priopćenje su objavili svi dnevni listovi u Zagrebu i Beogradu 21. lipnja 1928.

¹⁰³ Hrvatskim mučenicima., Spomenspis na tragične događaje u lipnju i kolovozu 1928., Zagreb 1928. i 1991., str. 22.

¹⁰⁴ Ubojstva u Narodnoj skupštini bila su svojevrsan uvod u kraljevu šestojanuarsku diktaturu započetu 1929. i seriju ubojstava, progona i dugotrajnih kazni zatvorom ili robijom istaknutih hrvatskih političara raznih orijentacija u razdoblju između 1929. i 1935. godine. Usp. B. Janjatović, O progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karađorđevićevske diktature, Radovi, 26/1993., str. 161.-176., gdje je navedena i druga lit. Vidi i ista, Hrvatska 1928.-1934., n. dj.

¹⁰⁵ B. Janjatović, O progonima, n. dj.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

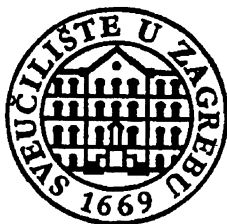
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

29

ZAGREB

1996.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3

tel.: 385 (0)1 6120 150 fax: 385 (0)1 6156 879
385 (0)1 6170 685

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Stipe BOTICA

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
ENGLISKI JEZIK:**
Nikolina JOVANOVIĆ

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u veljači 1997. godine